

kötő-jelek

kötő-jelek 2016

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola Évkönyve, 2016

E-könyv

Budapest, 2017

Szerkesztő:

ÖRKÉNY ANTAL

Szerzők:

HAVRANCSIK DÁNIEL

KISS GABRIELLA

NAGY ZSÓFIA

P. SZABÓ DÉNES

SEBŐK ANNA

© Szerzők, 2017

Szerkesztés © Örkény Antal, 2017

Hungarian edition © ELTE TáTK, 2017

A kötetet gondozta: Sik Dorka

Olvasószerkesztő: Sík Júlia

Tipográfia és tördelés: Siba László

A borítóterv az AltmanStúdió munkája

A kötetet kiadja az Eötvös Lorand Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
(ELTE TáTK) Szociológia Doktori Iskolája

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

E-mail: kucserak@tatk.elte.hu

A kiadásért felel Örkény Antal, a Szociológia Doktori Iskola vezetője
Budapest, 2017

ISSN 2064-0528

A kötet megjelenését támogatta az ELTE TáTK.

Az évkönyv letölthető a <http://tatk.elte.hu/doktori-iskola/koto-jelek> honlapról.

TARTALOM

Havrancsik Dániel

Max Weber és Alfred Schütz: megértő szociológiai alapvetések 5

Nagy Zsófia

Agamben és a magyarországi menekültügy kivételei 21

Sebők Anna

A végzettség és a foglalkozás kapcsolatának hierarchikus, értékalapú előfeltevésen nyugvó mérése 36

Kiss Gabriella

Erdélyi fiatalok és idősök értékrendszerei 55

P. Szabó Dénes

Apokaliptikus interpretációk a rendszerváltások után 74

A szerzőkről 97

HAVRANCSIK DÁNIEL

MAX WEBER ÉS ALFRED SCHÜTZ: MEGÉRTŐ SZOCIOLÓGIAI ALAPVETÉSEK*

Összefoglalás. Az 1920-as évek közepétől kezdve Alfred Schütz Max Weber megértő szociológiájának konstruktív kritikájaként vezette be a társadalomtudományok ismeretelméleti megalapozását célzó programját, ami az 1950-es években az életvilág általános struktúráinak mind átfogóbb leírásában teljesedett ki.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresek választ, hogy mennyiben helyes a Schütz által mindvégig a weberi megértő szociológia „megalapozásának” tekintett sajátos teljesítményt az eredeti koncepció folytatásaként értékelnünk.

Az elmélettörténeti viszonyok tisztázása és a szerzők módszertani nézeteinek összevetése során igyekszem bemutatni a két program egyezéseit és különbségeit, valamint kísérletet teszek arra, hogy néhány az elemzés során felmerülő szempont alapján megállapítsam, mennyiben tekinthető a schützi variáns a weberihez képest előre- vagy visszalépésnek.

Kulcsszavak: Alfred Schütz; Max Weber; megértő szociológia; ideáltípus; interszubjektivitás

Abstract. From the middle of the 1920s on, formulated as a constructive critique of Max Weber's interpretive sociology, Alfred Schutz developed a programme for the epistemological grounding of the social sciences, which during the 1950s evolved into an extensive analysis of the general structures of the life-world.

In my paper, I would like to evaluate, whether it is correct to interpret Schutz's particular undertaking, which he himself considered as the "grounding" of Weberian interpretive sociology, as a continuation of the original project.

By the clarification of the historical-theoretical relations and the comparison of the methodological views of the authors, I attempt to uncover the convergences and divergences of the two programmes, and by taking into consideration certain factors emerging from the analysis, I try to measure, to what extent can we consider Schutz's variant as a progress or a step back compared to Weber's original project.

Keywords: Alfred Schütz; Max Weber; interpretive sociology; ideal type; intersubjectivity

Alfred Schütz, az osztrák származású társadalomtudományos elméletalkotó Max Weber megértő szociológiai koncepciójának konstruktív kritikájaként vezette be a társadalomtudományok ismeretelméleti megalapozását elvégezni óhajtó programját. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy mennyiben tekinthető az egyre erőteljesebb fenomenológiai hatások mellett formálódó schützi elmélet az eredeti koncepció örökösének, és mennyiben tartható a közkeletű – és egyébiránt maga Schütz által is képviselt – vélekedés, hogy voltaképpen a weberi program ismeretelméleti megalapozásáról van szó. Elemzésem nem törekszik teljességre: a schützi

* Témavezető: Felkai Gábor.

teljesítményt kifejezetten a weberi megértő szociológiával való viszonya alapján értékelem. Ebből a döntésből következik, hogy az elemzés megtöri az életmű egységét, ugyanakkor talán lehetőséget biztosít a megítélésem szerint a szakirodalomban is gyakori felületesség meghaladására, ami Weber és Schütz viszonyának kezelését illeti. Megállapításaim szigorúan e háttér figyelembevételével értelmezendők.

Eredményeimet megelőlegezve: jogosnak tartom Schütz munkásságát a megértő szociológia elképzelésével összefüggésben tárgyalni, de csak azzal a nagyon határozott megkötéssel, hogy a Schütz-féle megértő szociológia a weberi *alternatívája*: noha a két program számos ponton kapcsolódik, és eltéréseiben látszólagos komplementaritást mutat, összeegyeztethetőségük legalábbis kétséges, kritikátlan összekeverésük pedig mindkét szerző mondanivalóját lényeges pontokon torzítja el.

A megértő szociológia programja

Max Weber a módszertani álláspontját némileg töredékes formában vázolta fel: még a kiérleltebb tanulmányok, mindenekelőtt a *Gazdaság és társadalom* című főmű bevezetője is csak a korábbi fogalmazványok és más, jellemzően kollégáival szembeni kritikái ürügyén megfogalmazott írások ismeretében értelmezhetők pontosan (Weber 1985a, 1987, 1998, 2003).¹ E töredékesség részben annak tudható be, hogy Weber voltaképpen empirikus kutatóként kifejtett aktív tevékenysége – számára részben terhes (Mommsen 2000), ám szükséges – melléktermékeként fogalmazta meg metodológiai elveit. Weber fellépésének kitüntetett jelentőségét az adja, hogy ő volt az első, aki *tudományfilozófiai* igényekkel taglalta a kor német humán tudományát régóta foglalkoztató kérdést: miként alapítható meg az a tudomány, ami – szemben a természettudományokkal – a lélek és a történelem, vagyis az ember tudományaként a szellem önreflexiójának organonjaként szolgálhat. A kérdés, melyre a választ Weber is kereste, és melyet Alfred Schütz műveiben oly sokszor ismételtek el, így hangzott: hogyan tesz szert a tudomány által igényelt objektivitásra a szubjektivitás mozzanatát őrző ismeret? (Erdélyi 1993: 35). Weber szakítva Dilthey beleérzés-elméletével, amely a tudományos szellemiséggel összeegyeztethetetlen irracionális bélyegét hordozta, és meghaladva a neokantianizmus tudományra vonatkozó elképzeléseit, a történeti iskola és az osztrák gazdaságtan közti híres módszertani vita tapasztalatait felhasználva alakította ki a megértő szociológia a megértést (*Verstehen*) a társadalomtudományos oksági magyarázatok kiiktathatatlan elemeként bevezető módszerét.² Az oksági magyarázatnak a történeti-kulturális tapasztalatokhoz nem idomuló naturalista törvénytudományi variánsát Webernél a történeti egyediségek szinguláris oksági elemzése váltotta fel, melyben az oksági magyarázó elemek közt az általános természettörvények merevségétől mentes emberi szubjektív értékelés, értelmezés, akarat került a döntő helyre.³ Az ideáltipikus módszer (Weber 1985b, 1987, 1998) szintézisében összhangra talált az egyediségeket egyediségükben megragadó kultúrtudományos és az általános magyarázati sémákat propagáló természettudományos megközelítés, és így lehetségessé vált a „történeti individuumok” tudományos igényű összehasonlítása, és ezen individuumokat individualitásukban meg nem sértő általánosabb

¹ Az életmű egységének problémájához lásd Ringer 1997, Mommsen 2000.

² Lásd Erdélyi 2003b, Ringer 1997, vö. Winch 1988.

³ Az oksági elemzés weberi módszeréhez lásd mindenekelőtt Ringer 1997.

magyarázó modellek kialakítása. Weber ezzel új szinten rögzítette meg magyarázat és megértés (Droysen, majd Dilthey), nomotetikus és idiografikus (Windelband), természettudományos és kultúrtudományos magyarázat (Rickert) vitáját. A kapocs melyet Weber létesítet általános és egyedi között, nem bizonyult tartósnak, és a „történelem és teória” közti háború a Weber létrehozta egyezség felbomlása után ma is folyik (vö. Zaret 1980).

A történelmi és kulturális meghatározottságoknak azonban nemcsak a vizsgált tárgyra, de a vizsgáló személyére is bélyegét rányomó konstitutív jelentőségét mélyen belátó Weber józansága nem képezte részét annak az örökségnek, amit a közvetlen utódaiként fellépő elméletalkotók, birtokukba vettek. A két ma már klasszikusnak számító teoretikus, Alfred Schütz és Talcott Parsons olyan elméleteket alkottak, melyek közt jóformán csak egyetlen hasonlóság volt: a Weber által minden társadalomtudományos vizsgálat alapját alkotó történelmi egyediség elemének feladása a generalizálás érdekében (Havrancsik 2012, Zaret 1980). Véleményem szerint máig érezhető annak a hatása, hogy a 20. század középső harmadában a szociológia fellegvárában, az Egyesült Államokban két ilyen, Webert a történelmi és kulturális egyediségek jelentőségét lepárolva meghaladó elmélet között folyt a harc.

Alfred Schütz és az értelem genezisének problémája

Hogyan lehetséges az egyes emberek szubjektív értelemtulajdonításaira vonatkozó objektív érvényű tudományt létrehozni? – kérdezte oly sokszor Schütz (pl. 1967: 223) a kérdést ebben a formában explicite meg nem fogalmazó Weberrel együtt, de a nagy elődhöz képest számára más jelentést hordoztak ezek a szavak. Weber volta-képpen a klasszikus német szellemtudományos probléma megoldását kereste: a Gustav von Schmoller és a német történelmi iskola, valamint a Carl Menger és az osztrák közgazdaságtan közt kipattanó módszertani vita, mely a történelemnek a közgazdaságtani magyarázatban való jelentőségét firtatta, Webert mint határozott történelmi szemléletű és az általános magyarázatot kizárólag a történelem figyelembevétele mellett elképzelhetőnek tartó gondolkodót érintette. Míg Weber – a kétségtelen osztrák gazdaságtani benyomások ellenére is, a historizmus *kritikai megújítójaként* is (Ringer 1997) – a történelmi iskola képviselője volt, addig Schütz az osztrák közgazdaságtani hagyományhoz kötődött, mely a történelmi iskola ellenében nem a történelmi egyediségükben kialakult intézmények összefüggésrendszerében, hanem a történelmi kontingenciák által meg nem ingatott érvényességű általános érvényű törvények felkutatásaként képzelte el a közgazdaságtan feladatát. A német kollégáikhoz hasonlóan a megértés kérdésével küszködő, ugyanakkor az *a priori* érvényes⁴ magyarázatok kialakítását feladatukul kitűző bécsi közgazdászok szellemi műhelyében, Ludwig von Mises híres tanítványi körében szocializálódó Schütz számára az objektivitás és a szubjektivitás *többet* jelentett, mint Webernek. A tudományos objektivitás kérdésének vonatkozásában az osztrák közgazdászok egyenesen a Bécsi Kör kihívásainak voltak kitéve, és mint a historizmus esküdt ellenségei, nem reménykedhettek az objektivitásról lemondó, irracionalista szellemtudo-

⁴ A látszólagos ellentmondás szertefoszlik, ha túllépünk a gyakori félreértésen, miszerint az osztrák gazdaságtan a Methodenstreitben a *természettudományos* magyarázati modellt képviselte volna. Valójában az iskolát már Mengertől fogva a leghatározottabb antipozitivizmus és a gazdasági cselekvő döntéseinek alapját képző *értékek* kalkulálhatatlan *irracionálitása* melletti állásfoglalás jellemezte.

mányos magyarázathoz való menekülésben, a szubjektivitás vonatkozásában pedig kénytelenek voltak belátni – melyet végül talán csak maga Schütz tett meg –, hogy nem sajátjuk a „beleérzés” kielégítő alternatívája.⁵ Az objektivitás és a szubjektivitás összeegyeztetésének problémája ebben a kiélezett formában került terítékre Schütznel. A szubsztantív empirikus eredmények iránt elkötelezett Max Weber minden bizonnyal meglepve állt volna a délnyugatnémet neokantianizmus tudományelméleti belátásaitól jóformán érintetlen, ám a legkevesebb két tudatfilozófiai irányzat aporiáiba belebonyolódó, és azokat progresszív formalizálással feloldani vágyó schützi megoldás előtt.

Schütz az osztrák gazdaságtan megoldatlan elméleti problémájaként találkozott a cselekvő személyek egymásra irányuló megértésének kérdésével. Mentora, Ludwig von Mises tanácsára Max Weber módszertani írásainak tanulmányozásába kezdett, ahol megtalálta ugyan a társadalomtudományok kialakításának alapját, az eredeti kérdés megoldását viszont nem. A döntő áttörés akkor következett be, amikor Schütz megismerkedett Edmund Husserl időtanulmányaival. A fenomenológia módszere lehetővé tette a szubjektív értelmi viszonyok tisztázását, és megadta Schütznek az impulzust az interszubjektivitás-kérdés Husserlével párhuzamos, de attól döntő pontokon eltérő társadalomtudományos célú exponálásához.⁶

Mikor Schütz az értelem létrejöttét és áramlását vizsgálja, akkor voltaképpen nem az empirikus kutatónak nyújt szakmai tanácsokat, hanem a megértés tulajdonképpeni lehetőségét kutatja. A szakirodalom ezt általában protoszociológiának nevezi. A cél a megértés általános érvényű elméletének kidolgozása. Ebben a programban elégséges a szubjektivitást formálisan, mint a szubjektivitás általános jellemzőit megtartani, és indokolt az elvonatkoztatás a megértendő egyedi jegyeitől. Ez az elméleti döntés teszi lehetővé, hogy Schütz meghaladja a romantikus pszichologizmus irracionalitását, mentesüljön a historizmus minden egyediséget feloldhatatlan lényegként megragadó terhes örökségétől, és elkerülje a kísérleti pszichológia objektivizmusát. Azonban miként ezt később látni fogjuk, a lépés olyan mérvű formalizálódás előtt nyitja meg az utat, amely a modell messzemenően ideális szinten való megrögzítéséhez vezet, ami aztán a konkrét elemzési szituációkban való alkalmazhatóság lehetőségét is kérdésessé teszi.

Schütz nem az alapvető társadalmi jelenségek invariáns jellemzőit, hanem a háttérükül szolgáló társadalmi világ – később életvilág – általános struktúráit kívánta leírni protoszociológiájában (Heap–Roth 1973, Eberle 2014).⁷ A természetes beállítódás konstitutív fenomenológiája nem a transzcendentális fenomenológia, hanem a fenomenológiai pszichológia részét képezte a husserli elképzelések szerint. Ebben a programban nem kerül sor transzcendentális redukcióra, és a természetes beállítódást leküzdő epochét is csak addig kell fenntartani, ameddig azt a természetes beállítódás vizsgálata megköveteli. A fenomenológia által biztosított módszertani következetesség jó szolgálatot tett Schütznek, de a fenomenológiai eredményeket a fenomenológiai reziduumok szintjéről átemelve éppen a természetes beállítódás szférája, az életvilág vizsgálatára használta fel.⁸

⁵ Pedig ezt a kiindulópontjának a gazdasági cselekvő szubjektív döntését megtevő elmélet fokozottan megkívánta.

⁶ Lásd még Havrancsik 2016a.

⁷ Említésre méltó, hogy a szakirodalomban az a gondolat is felmerült, hogy a tulajdonképpeni eidetikus szociológia nem más, mint Georg Simmel formális szociológiája (Backhaus 1998).

⁸ Ennek körülményeihez lásd Schütz 1962a: 132, Karácsony 1995, Natanson 1970.

Korai fő művében Schütz még némileg bizonytalan volt a kérdésben, hogy az akkor általa még társadalmi világnak nevezett életvilág konstitúciója lehetséges-e a fenomenológia eredeti egológiai keretei közt (Schütz 1932, 1967). A későbbiekben ezt a lehetőséget elvetette, és mind az egológus, mind – a Schütz által oly sokat bírált híres Ötödik karteziánus elmélkedés szerzőjeként megnyilatkozó – transzcendentális interszubjektivitás-teoretikus Husserl által megnyitott aporiáktól elfordulva önálló fenomenológiai programot kezdett el követni (Schütz 1966). Schütz az interszubjektivitás konstitúciójának a prefenomenális-prepredikatív szinten való megközelítésének feladásával és az életvilág *a priori* adottságának elismerésével tette meg azt a döntő lépést, ami megnyitotta az utat elmélete tudásszociológiai programmá való bővítése előtt.⁹ Ez az új, az eszmék és érdekek viszonyait kutató megszokott kultúraszociológiai inspirációjú tudásszociológiától erősen eltérő, az életvilág strukturálódását vizsgáló variáns a tudásszociológia és általában a szociológiaelmélet területének forradalmi kibővítését tette lehetővé (vö. Berger–Luckmann 1998, Némédi 2005). Schütz az ismeretek típusos voltára, az értelmi szelekciót vezérlő relevanciaszempontra és az általános „horizontális” fenomenológiai szemléletre támaszkodva végezte el az életvilág általános strukturáltságának leírását (vö. Dreher 2011). A megértő szociológia tekintetében mindennek az a jelentősége, hogy tematizálta azt az addig nem vizsgált területet, ami a megértést lehetővé tevő általános alapnak tekinthető.

Schütz Weber-kritikája

Schütz könyve, *A társadalmi világ értelemtel felépítése*, 1932-ben jelent meg (Schütz 1932, 1967), pontosan tizenkét évvel az után, hogy Max Weber munkájának tanulmányozásába kezdett (Barber 2004: 26). A később a fenomenológiai ihletettségű általános protoszociológiában kiteljesedő munka ekkor még a bécsi közgazdászokat foglalkoztató kérdések tisztázására való kísérlet volt Max Weber megértő társadalomtudományra vonatkozó elvei mentén, Bergson és mindenekelőtt Husserl tudatfilozófiai eszköztárának segítségével. Schütz tisztán látta, hogy a közgazdaságtani mellett az általános érvényű cselekvéstudomány pozícióját is betöltő osztrák gazdaságtani elmélet és annak korában legfejlettebb verziója, a misesi praxeológia csak akkor tud megbirkózni módszertani problémáival, ha képes leírni az individuális gazdasági aktorok döntéseit irányító szubjektív értelemtulajdonítás végbemenetelét, és az egyes cselekvő szintjéről elemelkedve az értelemkonstitúció egyéni értelemtulajdonításokat megelőző interszubjektív viszonyait is feltérképezi. A fő kritika, amelyet Schütz Weber ellen felhozott, és ami tudatfilozófiai vizsgálódásait motiválta, az volt, hogy Weber – kifejezett szándéka ellenére – nem volt képes pontosan megragadni a cselekvői értelem szubjektivitását, és ennek, valamint az interakciós és a kontextuális viszonyok tematizálási hiánya miatt elmulasztotta az interszubjektív – vagyis a társadalmi, a cselekvők viselkedését egymáshoz igazító – értelmi viszonyok kérdésének tisztázását. A weberi módszertan „megalapozásához” Schütz a művében két lépcsőben fogott hozzá. A könyv nagyjából első egyharmadában a legfontosabb Weberre érintő kritikák ismertetése mellett a husserli fenomenológia módszerét követve a cselekvő szubjektum belső időtudatának szintjére helyezkedve kísérelt meg tisztázni pár alapvető weberi fogalmat, majd a fenomenológiailag redukált szférát igen, de a fenomenológiai eredményeket és inspirációt nem hátrahagyva a mű további részében

⁹ Egyszersmind azonban jogos kritikának tette ki programját a fenomenológia előtt. Lásd pl. Peritore 1975.

kidolgozta a megértő társadalomtudományos módszernek a hétköznapi interszubjektív viszonyokra való tekintettel megfogalmazott változatát (lásd Natanson 1970, Peritore 1975).

Schütz legfontosabb kritikája a következő: Weber tolmácsolásában a megértő módszer nem képes a szubjektív és az objektív értelem, vagyis a cselekvő privát értelme és a megfigyelő által a cselekvésnek tulajdonított kívülálló értelem megkülönböztetésére. Weber Schütz olvasatában összemosta a cselekvő és a kívülálló megfigyelő (aki egyaránt lehet pusztán társcelekvő vagy tudományos kutató) perspektíváit, és így sem a cselekvő, sem a kutató nézőpontjából adódó értelemtulajdonítási viszonyokat nem tudta teljes tisztaságukban megragadni. Ez a hiba alapvető fogalmi zavarokat vont maga után. Nem kevésbé központi fogalmak weberi definíciója kérdőjeleződik így meg, mint a cselekvés, a viselkedés, az indíték, vagy maga az értelem. Schütz ezután szisztematikusan elválasztja a cselekvő és a kívülálló megfigyelő szemszögének megfelelő elemeket. A rendkívül aprólékos elemzés elkerülhetetlenül közelít ahhoz a ponthoz, ahol az olvasó előtt egyértelműen világossá válik: az a bizonyos szubjektív szándékolt értelem, amire Schütz szerint Weber kíváncsi volt, a kívülálló szemszögéből tulajdonképpen megragadhatatlan. Schütz különleges teljesítménye éppen ennek a látszólag a megértő szociológiát ellehetetlenítő helyzetnek a sajátos feloldása. A társadalomtudománynak azt a típusosságot kell mozgósítania, amely Husserl szerint egyenesen a tudati működés alapja, és amint Schütz elsőként leírja, a normál társadalmi tevékenységnek is alapul szolgál. A társadalmi cselekvést az teszi lehetővé, hogy az egymáshoz igazodó cselekvők rendelkeznek egy olyan többé-kevésbé közös tipizálási sémával, melynek applikációja segítségével egymást tipikus cselekvőként, egymás cselekvését tipikus cselekvéseként azonosítják, és így képesek elvárásaikat és indítékaikat kölcsönösen egymásra vonatkoztatni. A tipizálási sémák ismerősség és idegenség dimenziója szerint tagoltak. A megkülönböztető attribútumokkal betöltött típus ismerős, relatíve pontos, de csak az adott típusra vonatkozóan alkalmazható megértést, a kevésbé betöltött, anonim típus csak hozzávetőleges, de általánosabb körben érvényes megértést tesz lehetővé. A társadalomtudós feladata – véli Schütz, az általános törvényszerűségek felkutatásában érdekelt bécsi közgazdászok tanítványa, és a történeti-kulturális egyediségek jelentőségét hangsúlyozó historizmus esküdt ellensége – *általános* modellek megalkotása. Ha mármost ezt a progresszív tipizálódást a társadalomtudományos modellalkotás területén érvényesítjük, akkor a teljes anonimitásában minden szubjektív adottságától megfosztott, és így teljes objektivitásában megragadható *ideáltipikus* – ezt a fogalmat Schütz használja! – cselekvő modellhez jutunk. A modell őrzi a szubjektivitás *általános jegyeit*, de nem terheli a kiszámíthatatlan egyediség értelmében vett szubjektivitás. A tipizálódás fonalát követő formalizálással Schütz így megoldást talált a kérdésre, hogy hogyan lehet a szubjektív értelemtulajdonításokra objektív érvényű tudományt alapozni. Egy ilyen, minden egyediségtől megfosztott, de az instabil lélek helyett objektíven megragadható általános tudatissággal felruházott cselekvőmodell az alapvető társadalmi viszonyok általános magyarázati modelljének kiindulópontjává válhat.

Schütz ezzel a markánsan formalizált, a hétköznapi idegenmegértésnek is alapul szolgáló progresszív anonimizálódási sémára építő elmélettel vélte meghaladni Weber-t. A cselekvés és az értelem általános viszonyainak tisztázása mellett azonban arra is szükség volt, hogy Weber elmélete kiegészítésre kerüljön egy olyan általános kontextuális elemmel, ami a szubjektív értelmek egymáshoz hangolódását, vagyis az interakciót, valamint a pusztán értő megfigyelést is lehetővé teszi. Meg kell ragadni elméletileg azt a közös értelmi alapot, ami mindannyiunk számára megkérdőjelezhetetlenként adott, és ennyiben ismereteink közös hátterét, a társadalmi cselekvést lehetővé tevő alapját jelentik. Ezt a szerepet töltötte be Schütz-nél az életvilág fogalma.

A társadalmi világ értelemmenteli felépítése valójában nem Max Weber, hanem az osztrák gazdaságtan módszertani kérdéseinek közegében fogant. Nem másra ment itt ki a játék, mint arra, hogy Weber ideáltipikus módszerének *átértelmezésével* és a fenomenológia fogalmi eszközeivel Schütz megoldást találjon bécsi mesterreinek és kollégáinak kérdéseire, és *a minden tapasztalatot megelőzően érvényes a priori ismeretekkel szolgáló* tudomány állásait biztosítsa (Prendergast 1986). A bécsi közgazdászok az objektív értékelmélet feladása után az egyes gazdasági cselekvők szubjektív értékelése felé fordulva szembekerültek a problémával: miként lehetséges a szubjektív döntések magyarázata, ha sem a kísérleti pszichológia, sem a beleérzés-elmélet nem fogadható el? Schütz sajátos megoldása kiutat jelentett a pszichológia szorításából, és az azt megelőzően csak a pszichológia által betölthetőnek vélt űrt általános tudatfilozófiai magyarázatokkal töltötte be (vö. Dreher 2011).

Schütz a korrigálni szándékozott osztrák közgazdasági elmélet kulcslyukán keresztül tekintett Weber munkásságára. Az osztrák elmélet Weber segítségével két lépcsőben történő kiigazítását nulladikként éppen Weber elméletének sajátosan osztrák olvasata előzte meg: csak ez tette lehetővé az ideáltípus fogalmának teljesen általános érvényűvé tágítását és az értékvonatkozás kérdésének kiiktatását.

Schütz gyakori utalásokkal próbálta alátámasztani, hogy ő csupán a Weber által a generalizálás irányában már megtett első lépéseket folytatta. Az osztrák magyarázati igények túlzó voltával szembeni weberi kritika misesi kritikájával egyetértő Schütz éppen a weberi ideáltipikus elméletet tartotta alkalmasnak arra, hogy az a történelmi kötöttségektől megtisztítva *a priori* érvényes magyarázatok alapja legyen. Minél kevésbé betöltött a típus, annál pontosabb magyarázatot ad. Éppen ez a pontos magyarázat – és nem hipotézis – volt az, ami után a típust betöltő, empirikusan adott egyedi tényezők iránt kevésbé fogékony bécsi tudósok érdeklődtek. Webernél az ideáltípus olyan határfogalom volt, mely éppen az egyszerűségükben adott esetekkel való összehasonlítás végett volt jelentős. A Schütz-féle ideáltípus esetén sokkal kevésbé meghatározó a történeti egyediségekkel való összehasonlítás igénye. Az „ideáltípust” – melyet valójában inkább Husserl eidetikus módszere és Ludwig von Mises ugyancsak képzeletbeli variációkkal operáló koncepciója ihletett, mintsem Weber neokantiánus gyökerű megfontolásai – Schütz nem az eszköz, hanem az önálló eredmény rangjával tüntette ki. Ez nem az az ideáltípus, aminek segítségével Weber a szociológiát *valóságtudományként* kívánta művelni (Weber 1998: 29). A történetileg adott konkrétum jelentősége Schütznél elillant, és a történelem helyét jellemző módon egy a kortársak, elődök és utódok világára vonatkozó roppant elvont és a weberi történeti elemzések mélységét nélkülöző fejtegetés vette át. Az életvilág fogalmának Schütz általi bevezetése ennek fényében olvasandó: miként lehet a cselekvéseméleti modell tartalmatlanságát úgy meghaladni, hogy közben *ne* forduljunk a történelemhez?

Weber nem tartotta lehetségesnek általános érvényű társadalomtudományos magyarázati séma megalkotását, mivel a tényleges kutatásnak a történelmi-kulturális meghatározottságú értékszempontok belátása szerint kiiktathatatlan elemei. Schütz ennek ellenére kiiktatta őket. Míg Weber szerint a tudományos kérdésfelvetés már önmagában értékszempontok által meghatározott, és a kutatás során a kutató nem kerülheti el a vizsgált tárgyhoz kapcsolódóan érvényesülő, elemzendő értékvonatkozásokkal való érintkezést, addig az osztrák közgazdászok szerint a cselekvő választásait meghatározó értékek olyan *irracionális* adottságok, amikkel a tudományos kutatásnak semmi dolga sincs. A cselekvő értékszempontjaitól való rigorózus módszertani távolságtartás ezután szinte természetesen kapcsolódott össze az értékválasztások feltétlen tiszteletére épülő liberális *értékelkövetelzettséggel*. Schütz a Webernél még a szelekciók általános mechanizmusaként szolgáló értékvonatkozást az ér-

tékszempontoktól megtisztított, monolit pragmatikus meghatározottságra felépített relevanciaelméletre cserélte, ami pontosan megfelelt Mises és Schütz Weber igazi mondanivalóját olyannyira elfedő kijelentésének: minden cselekvés racionális.

Weber nem logikai alapon, hanem az értékszférák autonómiáját tiszteletben tartó felvállalt értékelkötelezettsége alapján követelte meg a tényleges értékmentesség lehetetlenségének esetén is iránymutató értékfüggetlenség elvének fenntartását. Schütznél az értékszempontok teljes spektrumának kiiktatása után, melyet az empirikus kutatástól tartott biztonságos távolság tett lehetővé, magától értetődő volt a tudományos kutató tényleges értékmentessége. Schütznél nemcsak a vizsgált tárgy, de az azt vizsgáló tudomány is ideális dimenzióban mozog.

Értékelés

Weber és Schütz tevékenysége számos ponton kapcsolódott egymáshoz. A cselekvők önálló értelemadásához fordulva egy olyan társadalomtudományos megközelítés útját egyengették, ami szembeszállt mind a pozitívizmussal, mind a naturalista és a romantikus pszichologizmussal, és mindketten becsületre méltó következetességgel kísérelték meg a hátszágukat jelentő elmélet – Webernél a historizmus, Schütznél az osztrák közgazdaságtani elmélet – korrekcióját. Összekötötte emellett őket az is, hogy következetesen ragaszkodtak az objektív tudomány eszméjéhez, és ezt a pozíciójukat annak ellenére tudták fenntartani, hogy közben – ha más-más szempontból is – de mindketten mélyen számot vetettek a nézőpontok különbségéből adódó perspektivikus eltérések jelentőségével. Mindezek ellenére mindkét elmélet jócskán hagyott maga után nyitott kérdéseket.

Noha a Weber által nyitva hagyott kérdéseket Schütz megválaszolni vélte, már csak a későbbi ún. fenomenológiai szociológia heterogén teljesítményére vetett pillantás is meggyőzhet arról, hogy programja folytatásának és alkalmazásának egyértelmű tervével Schütz adós maradt. Az időnként a fenomenológiai szociológia címke alá sorolt, egymástól igen eltérő megközelítések jóformán csak abban hasonlítanak, hogy mindnyájan Schützt jelölik meg elődjükként. De az, hogy a fenomenológiai szociológiából a Schütznél még egyértelműen fellelhető fenomenológiai kritériumok szerint bizonyosnak ítélt ismeretek iránti igény elillant, hogy benne a fenomenológia jelenléte esetenként pusztán „metaforikussá” vált,¹⁰ vagy hogy egy Schütztől eredendően idegen hermeneutikai szemlélet vált uralkodóvá, nem kis részben magának Schütznek köszönhető. Az elmélet empirikus applikációjának mikéntjére vonatkozó eligazítás hiánya mellett komoly problémákhoz vezetett a fenomenológiai elem instabilitása is. Az alter ego ego tudatában való konstitúciójának mikéntjére vonatkozó eredeti fenomenológiai interszubjektivitás-kérdés Schütznél megoldatlan maradt: a problémán átlépve korai könyvében éppen ahhoz a Husserlhez irányít, akinek válaszát a leghatározottabban elutasított (Schütz 1967: 98). A filozófiai probléma, amelyet Schütz a társadalomtudományok területére való érvénnyel megoldani vél, újra és újra a felszínre került. Az abszolút érvényű ismeretek megragadására törekvő eredeti fenomenológiai program csak akkor jelenthetne volna a társadalmi világra vonatkozó ugyancsak apodiktikusan evidens ismeretek kiindulópontját, ha sikerült volna e keretek között véghezvinni az interszubjektivitás kielégítő magyarázatát. Schütz ugyanis nem egy, a megérthetőség határai előtt tisztelettel adózó hermeneutika, hanem egy, a szigorú tudomány értelmében vett

¹⁰ A „fenomenológiai szociológiát” övező zavarokhoz lásd pl. Heap–Roth 1973.

tiszta fenomenológia és általános társadalomtudományos alaptudomány eszméjének volt elkötelezett híve (vö. Némedi 2005).¹¹ Amikor azonban – ekkor még kevésbé meggyőződésből, mint inkább kutatásstratégiai okból – túllépett az egológiai szférán, a természetes beállítódás generáltézisének az interszubbektivitás-probléma megoldásának hiányában fenomenológiailag megalapozatlan, ezért idegen deklarációjával megtörte az elemzés egységét. A szubjektív tapasztalás elsődlegességét és a közös világ eredendő adottságát Schütz a későbbiekben úgy tartotta meg egymás mellett, hogy a köztük lévő feszültség sosem szűnt meg (Costelloe 1996). A tiszta tapasztalás szintjén a fenomenológia által megőrizhetőnek vélt bizonyosságigény fenntartása nyílt ellentmondásba került az életvilág schützi koncepciójával, amiben nem történt meg a társadalmi élet legáltalánosabb invariáns struktúráinak az adott viszonyok közti természetes beállítódásnak alapjául szolgáló egyedi kulturális meghatározottságoktól való kellően gondos elválasztása. Az életvilág *a priori* struktúrái ebből következőleg bizonyos értelemben túlterjeszkedtek, és benyomultak a meghatározott kulturális jelenségek által elfoglalt területre (Hall 1981). A kulturális-történeti egyediségek jelentőségét zárójelbe tévő program ezután alapvető hermeneutikai problémába ütközik: miként lehet a társadalmiság megrengethetetlen struktúráit megismerni úgy, hogy közben az épp ennek alapul szolgáló természetes beállítódás számára konstitutív jelentőségű egyedi adottságait zárójelbe tettük?¹² Miként lehetséges, hogy a tárgyatól teljes távolságot tartó megfigyelő megértheti a nemcsak anonim típusként, hanem empirikusan létezőként, egyszeri adottságában jelentőségteljessé váló társadalmi világot? Schütz tudományfelfogása olyan mérvű formalizálódást követelt meg az elmélettől, ami aztán a konkrét viszonyokra való alkalmazhatóságát kérdésessé tette. A Schütz örököseiként fellépő szociológusok különféle módon léptek át a nem is mindig regisztrált problémán – de ezt csak Schütz saját elképzeléseit megkerülve lehetett megtenni.

Megítélésem szerint Schütz megértő szociológiai variánsa egyszerre hozott előrelépést és visszalépést Max Weberéhez képest. Pont annak az értelmi viszonyok háttérét jelentő, Weber által nem tematizált területnek a kutatása előtt nyitotta meg az utat, melynek aztán a *weberi szempontok szerinti* jelentősége felismerésével végül is adós maradt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a megértés csak egy közös tapasztalati alap, az életvilág adottsága mellett lehetséges, de az életvilág leírása olyan formálisra sikeredett, hogy jelentős pluszmunkálatok nélkül egy weberi szemléletű társadalomkutatás nem sok hasznát veszi. Schütz hangsúlyozta: a társadalomtudós nem az életvilággal, hanem az életvilág *modelljével* dolgozik (Schütz 1962b: 255) – egy ilyen hozzáállással megfogalmazott elméletet jelenkorunk messzemenően empiriaorientált szociológiája csak nagy nehézségek árán alkalmazhat.

A valóságtól a modell irányába történő elmozdulás természetesen már Weber ideáltipikus módszerében benne rejtett. Szemben azonban Schütznek a tiszta tudományos fogalmiság megteremtését voltaképpen öncélnak tekintő programjával, Webernél mindez az empirikus egyediségében vizsgálni óhajtott tárgy mind pontosabb megragadását szolgálta.

A két koncepciónak az empirikus kutatással való markánsan különböző viszonya különösen jól megragadható a szerzőknek az adekvát társadalomtudományos magyarázat követelményeit illető elképzeléseinek összehasonlításával (Schütz 1967: 233). Mint ismeretes, Max Weber szerint az érvényes szociológiai vagy akár történe-

¹¹ Mezei Balázs (1998) hiánypótló tanulmányának fogalmiságában: Schütz a közvetlenség tudománya, a fenomenológia, és nem a közvetettség tudománya, a hermeneutika híve volt. Mindennek bővebb kifejtéséhez lásd Havrancsik 2016b.

¹² Vö. Heap–Roth 1973.

ti magyarázat kritériuma az, hogy a magyarázó hipotézis mind „értelem szerint”, mind kauzálisan adekvát-nak bizonyuljon.¹³ A kauzális adekvátság eleme, mely az empirikus ellenőrizhetőség követelményét képviselve Webernél nem volt kevésbé fontos, mint az értelem szerinti adekvátsága, Schütz módszertani írásaiban fokozatosan felolvadt. Fő művében a kauzális adekvátság elemét – melynek weberi megfogalmazása mögött korai kéz-iratai tanúsága szerint az okság mechanisztikus-objektivistikus szemléletének maradványát véli felfedezni – az értelem szerinti adekvátság *aleseteként* tárgyalja (Schutz 1967: 233), hogy aztán a későbbi tanulmányokból az adekvátság egységes posztulátuma alá sorolva az oksági motívum teljes egészében eltűnjön. Módszertani elvei-nek végső megfogalmazásaiban az értelem szerinti adekvátság, a tudományos és a hétköznapi értelmezés közti konzisztencia kérdésének Schütz kitüntetett figyelmet szentelt, ezzel szemben a kauzális adekvátság, vagyis a tapasztalatnak való megfelelés kritériuma, és így az empirikus alátámaszthatóság és ellenőrizhetőség kérdése egyáltalán nem került taglalásra.

Schütz tudományfelfogása szerint a társadalomtudós nézőpontja a közömbös megfigyelőé.¹⁴ A társadalom-tudós olyan kívülálló, akinek célja kizárólag a tudományos megismerés. Weber értékfüggetlenségi követelménye a leghatározottabb értékmentességgé transzformálva látszik megvalósulni ebben a programban. Mivel azon-ban Schütz az osztrák gazdaságtan, és elsősorban a Mises által propagált következetes, de kutatásstratégiailag rendkívül terhes következményekkel járó formáját választotta a megfigyelték értékszempontjaitól való elméleti függetlenedésnek, voltaképpen felégette a hidat a megérteni vágyott és a megérteni vágyó között, és így egy a történeti-kulturális kontingenciák konstitutív jelentőségével számot vető hermeneutikai szemlélettel, de már a „naivan” az empirikus viszonyok felé forduló megértő szociológiával szemben is hátrányban lévőnek mutatkozik.

A Schütz-féle elméletből – melyet sokan alternatív tudásszociológiaként olvasnak – jellemző módon teljesen kiszorulnak a társadalmi valóságot¹⁵ átszövő *szembenállások*. A hatalom kérdése jóformán teljes egészében eliminálódik¹⁶ – ez egy Weber-követőtől legalábbis szokatlan húzás –, és az érdek mint olyan is pusztán az ér-tékviszonyoktól gondosan megtisztított, pragmatikus meglapozottságában is ártatlan relevanciaelmélet egyik alárendelt elemévé válik. A tudás társadalmi elosztása nem eredményez nyílt szembenállásokat, legfeljebb csen-des szerepkonfliktusokat (Schütz 1964). A társadalmi rend kérdését schützi kiindulópontból vizsgáló szerzőknél ennek megfelelően a rendre vonatkozó kérdés az értelmi viszonyokban lehorgonyzott rend kérdésévé transzfor-málódik. A társadalom stratifikációját merőben formálisan, és csak a „tudás társadalmi elosztása” szempontjából vizsgáló schützi leírások ezért nem bizonyulnak elégségesnek az empirikus társadalmi viszonyok feltérképezé-sénél (vö. Banega 2014).

¹³ „»Értelem szerint adekvátnak« nevezünk egy összefüggő viselkedést, amennyiben összefüggő részeinek kapcsolatát átlagos gon-dolkodási és érzelmi szokásaink szerint mint tipikus (ahogyan mondani szoktuk »helyes«) értelmi összefüggést fogadjuk él. »Kauzális adekvátságról« viszont csak egymásra következő folyamatoknál beszélünk, amennyiben a *tapasztalat* szabályszerűsége valószínűsíti, hogy a folyamatok csakugyan mindig ugyanabban a sorrendben következnek egymásra.” (Weber 1987: 43)

¹⁴ Némileg félrevezető, hogy a Schütz elmélete mögötti értékszempontokat jócskán túlhangsúlyozó életrajzíró *A résztvevő polgár* címet adta Schützzel szemben a monográfiájának (Barber 2004).

¹⁵ A szó schützi értelmében is. A megértő szociológia már csak azért sem lehet érzéketlen a társadalmi csoportok szembenállása iránt, mert az erre vonatkozó reflexió a hétköznapi diskurzusnak is jelentős részét képezi.

¹⁶ E tényt némileg enyhíti az a munka, amelyet az utóbbi évek Schütz-kutatása fordított annak bizonyítására, hogy a relevancia fo-galmához (Schutz 1970) kapcsolódva lehetőség nyílik a hatalom kérdésének taglalása.

Schütznel nemcsak a társadalmat keresztülszövő rétegződési viszonyok tematizálása, hanem az arra való reflexió is hiányzik, hogy az adott társadalmi berendezkedések nem kis részben intézmények szerkezetében adóttak. Érdeemes megfigyelni, hogy a *Gazdaság és társadalom* kezdő paragrafusainak oly terjedelmes elemzéseket szentelő Schütz a csupán pár oldallal későbbi, a Weber által ugyancsak a legalapvetőbb bevezető részeként közölt fejtegetéseket már nem követte. Schütz voltaképpen már az individuális cselekvő szintjén lekapcsolódik Weber ideáltipikus építkezéséről (Erdélyi 2003a), ami az intézményesedés szempontját szem előtt tartva jut el az egyéni cselekvőtől a renden át egészen az államig. A társadalom Schütznel nem intézményekből, hanem a formális kapcsolati viszonyoknak a közvetettség mértékét követő egymásra rétegződéséből épül fel. A voltaképpeni egyediséget hordozó elemek, mint az abszolút módon adott ismeretek érvényesülését nem befolyásoló, de azok vonatkozásában nem is különösebben érdekes kontingens tényezők eliminálódtak a schützi elméletből. Ez nemcsak Max Weber, de általában az empirikus szemléletű szociológia szellemével éles ellentétben ment végbe.

Noha Weber nem törekedett arra, hogy a schützi mélységekben alapozza meg elméletét, Schütz eredményeit nem söpörhette volna le az asztalról. Az értelem szubjektív és interszjektív konstitúciójára vonatkozó kutatások új fejezetet nyitottak a megértő szociológiában, annak ellenére, hogy a Schütz által felvetett módon sem a szubjektivitás, sem az interszjektivitás nem volt probléma Webernél. A helyes típusalkotás kritériumaira vonatkozó terjedelmes schützi fejtegetések valóban új szintre emelték az adekvát magyarázat utáni elméleti hajszá színvonalát.¹⁷ A természetes beállítódás talaján álló cselekvők értelmi egymásra hangolódásának mikéntjét bemutatva Schütz olyan tisztázó munkát végzett el, ami nélkül a társadalmi cselekvés magyarázata valóban hiányos volt, és ezen az úton járva a társadalmi cselekvés kitüntetett, de Weber által elhanyagolt típusához, az interakció elemzéséhez is eljutott. Emellett rámutatott, hogy a kutató cselekvésre irányuló megértése csak egy speciális applikációja a megértés hétköznapi menetének, és rögzítette, miben különböznek a tudományos és a hétköznapi megfigyelő szempontjai.

Az életvilágnak mint a cselekvések összehangolását lehetővé tévő alapnak a vizsgálata valóban új távlatot nyitott meg a megértő szociológia történetében (vö. Eberle 2014). Összességében tehát elmondható, hogy Schütz tevékenysége valóban értékes hozzájárulás a megértő szociológia ügyéhez. Az értelem konstitúciójának szubjektív és interszjektív viszonyait megvilágító eredmények kétségtelenül meglévő űrt töltöttek be.

Az empirikus kutatáshoz való viszony mellett a legfontosabb különbség a két program közt a történelmi-kulturális egyediségek jelentőségének eltérő megítélése. Weber ez utóbbiakat konstitutív jelentőségűnek vélte, ezért egy időbeli és térbeli meghatározottságoktól eloldott általános érvényű társadalomtudományos elmélet létrehozását irreleváns feladatnak tartotta (Oakes 1977). Schütz ezzel szemben nem érdeklődött az egyediségek iránt, és éppen azokat az invariáns adottságokat és struktúrákat kívánta feltérképezni, amelyek stabilitását a kontingenciák érintetlenül hagyják. Schütz nem vett tudomást a történelem menetéről, Weber pedig nem vett tudomást arról, hogy a történelmet előre adott stabil struktúrák hordozzák. Mindezekből sajnos nem következik az, hogy a két elméletet egyszerűen összeadva léphetnénk előre. Schütz valóban szükséges megalapozó munkálatokat végzett el Weber elméletén, ugyanakkor az a merev tudományelméleti kiindulópont, ami Schütz sajátja

¹⁷ Lásd ehhez pl. Carroll 1982, McLain 1981. Az adekvátság kérdésével kapcsolatos diskurzusban a későbbiekben több neves teoretikus, így Anthony Giddens és Zygmunt Bauman is részt vett.

volt, az empirikus kutatás lehetőségének vonatkozásában Weber mögé sorolta. Weber részben éppen kidolgozatlansága miatt hajlékony módszertanához képest Schützé ebből a szempontból visszalépés.

Schütz az egyes gazdasági cselekvő elméletét Weber segítségével a teljes értékű társadalmi cselekvő elméletévé transzformálta, és a racionális cselekvés modellkonstrukciójának azóta is kivételes mélységű elméleti megalapozása után, annak kereteit belátva a cselekvés racionális modellkonstrukciójának igényével, az értelem szerinti adekvátság weberi követelménye által megindokolt monumentális kiegészítésként fogott hozzá az életvilág szerkezetének feltérképezéséhez. Korai halála és műveinek különös utóélete¹⁸ megakadályozta, hogy utódai ott folytassák a munkát, ahol ő tulajdonképpen abbahagyta. A későbbi szociológia elsősorban az életvilág schützi fogalmához mint tudásszociológiai kiindulópontához kapcsolódott. A megértő szociológiai szándéknak ez nem mondott ellent, de a Schütz által mindvégig roppant fontosnak tartott (Eberle 2014) cselekvéseméleti szintű megalapozás jelentősége számottevően csökkent. A megértő szociológia *megalapozásának* igénye voltaképpen feloldódott abban a későbbi, tágran definiált megértő szociológiai mozgalomban, amelyben kényelmesen megfért Weber és Schütz mellett a schützi programmal *előzményeiben*¹⁹ közös szimbolikus interakcionizmus, az etnometodológia és a különféle hermeneutikailag orientált irányzatok. A módszertani individualista megértő szociológiai kezdeményezés sajátos módon mind Parsons,²⁰ mind a vele szemben Schütz utódaiként fellépő Berger–Luckmann szerzőpáros közismert munkájában (Berger–Luckmann 1998) határozott durkheimi irányt vett; a kortárs módszertani individualista elméletek legtekintélyesebb képviselője, a racionális döntések elmélete némileg család módon emlékezik meg elődjeként Weberről, Schütz tevékenységét, aki viszont a „racionalista” cselekvéseméletek – már Weberének is – az elődjéül szolgáló osztrák közgazdasági elméletnek az egyik legeredetibb teoretikusa volt, a legteljesebb negligálás jellemzi.²¹ A parsonsi funkcionalizmus vélt antihumanizmusával szembehelyezkedő, jelentős részben Schützből merítő, „humanista” szociológiaelmélet térnyerésével úgy kezdődött új fejezet a megértő szociológia történetében, hogy egy tiszteletre méltó hagyomány lezáratlanul feledésbe merült. A jócskán felforgatott elméleti terepen azután már kényelmesen megfért egymás mellett Weber és Schütz módszertani individualizmusa Mead és Durkheim kollektivizmusával, és elhárultak az akadályok a megértés viszonyait a nyelvi mintázatok objektivitására és a szabálykövetés különböző formáira alapozva magyarázni óhajtó igényesebb és kevésbé igényes elméletek elől.

Schütz követői különös módon éppen a már Husserlnél is oly problémás életvilág-fogalomhoz kapcsolódtak.²² Schütznél az életvilág fogalmában összemosódik a társadalmi világ invariáns struktúrájának és az előze-

¹⁸ Az életművet összegző kétkötetes mű, *Az életvilág struktúrái* (Schütz–Luckmann 1979) már Thomas Luckmann által íródott meg Schütz jegyzetei, de nem teljesen Schütz elképzelései alapján. (Barber 2004, Eberle 2014). A korai bécsi kéziratok és tanulmányok, melyek új megvilágításba helyezték az életművet, csak több évtizedes késéssel jelentek meg (vö. Augier 1999). Az életmű egyes elemei még mindig nem kerültek publikálásra.

¹⁹ Mindenekelőtt Bergson, valamint William James hatásáról van szó. Lásd Wagner 1983.

²⁰ Lásd már Parsons 1937, Havrancsik 2012.

²¹ Különösen értékes, ám elszigetelt kivétel: Esser 1991. Ennél még az osztrák közgazdaságtan mai közvetlen utódai is nagyvonalúbbnak bizonyultak, lásd Eberle 2009. A kortárs módszertani individualista elméletek és Schütz kapcsolatához lásd Havrancsik 2015.

²² A szociológiai használatú életvilágfogalom némely problémájának ismertetéséhez lásd Karácsony 1995.

tesen adott konkrét kulturális környezetnek a koncepciója.²³ A későbbi szociológia – és például az ezen a téren kétségtelenül következetesen eljáró Jürgen Habermas (2011) – ezt a problémát úgy oldotta fel, hogy a konkrét egyedi életvilág elképzelését helyezte előtérbe.²⁴ Tekinthejtük ezt egy a fenomenológiai felől a hermeneutikai megalapozás felé való elmozdulásnak. Schütz már nem érthette meg Hans-Georg Gadamer korszakos művének, az *Igazság és módszer*nek (Gadamer 1984) a megjelenését, ami a humán tudományos elméleti szintér jelentős átrendeződéséhez vezetett. Adja magát az a lehetőség, hogy Schütz munkáját hermeneutikai irányban haladjuk meg.²⁵ Reményeim szerint megelőző fejtegetéseim ráirányították a figyelmet arra, hogy egy ilyen lépés bár termékeny lehet, határozott ellentétben áll Schütz álláspontjával. Elég csak arra az ismert szembenállásra utalnom, amelyet Schütz tanúsított a hermeneutikai szemlélet irányában nyitott mannheimi tudásszociológiával szemben,²⁶ vagy arra a tényre, hogy a Methodenstreit utórezgéseire idején szocializálódó Schütz munkásságában nem hogy a klasszikus hermeneutika, de még a historizmus képviselőire való hivatkozás is rendkívül ritka. Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy Schütz munkássága nem folytatható egy hermeneutikai – a történeti-kulturális egyediségek konstitutív jelentőségét felismerve Weberhez jobban kapcsolódó – irányban. Schütz eredményeiből voltaképpen éppen ez a ma már természetesnek tűnő hermeneutikai dimenzió hiányzik. De érdemes figyelembe vennünk, hogy miért ódzkodott Schütz az ilyen „historista elhajlásoktól”: az egyediségek jelentőségének túlsúlyozása olyan konstruktivizmushoz vezet, ami a kontingenciák esetlegességének szolgáltatja ki a tudományos magyarázatot, a relativizmus martalékává téve azt. A történelmi-kulturális relativitásnak még a gondosan megfogalmazott tudományos igényű elméletek általi elismerése is könnyedén maga után vonja azt az eredményt, hogy a magyarázatban a kontingenciák hatóköre észrevétlenül túlterjeszkedik tényleges területén, hogy végül a társadalomtudományos magyarázat alapját is kikezdje.²⁷ Minden társadalmi konstrukció – hirdetik sokan éppen Schützre hivatkozva. Ha azonban nem tudjuk definiálni, mit jelentenek a „minden”, a „társadalmi”, és a „konstrukció” szavak, voltaképpen nem meghaladtuk, hanem visszautasítottuk a társadalmi viszonyok megértésének feladatát. Ennél a schützi *megalapozási* kísérlet kétségtelenül többet nyújt.

Irodalom²⁸

Augier, M. (1999): Some Notes on Alfred Schutz and the Austrian School of Economics: Review of Alfred Schutz's Collected Papers, Vol. IV. Edited by H. Wagner – G. Psathas – F. Kersten (1996). *Review of Austrian Economics*, 11: 145-162. http://www.gmu.edu/depts/rae/archives/VOL11_1-2_1999/augier.pdf

²³ Ennek megfelelője már Husserlnél is megtalálható, lásd Marx 1970.

²⁴ Lásd még ennek kapcsán Hernádi 1990.

²⁵ Lásd pl. Hall 1981, vö. Staudigl–Berguno 2014. A hermeneutika mint filozófiai irányzat mindeddig nem tüntette ki Schützt a megítélésem szerint öt megillető figyelemmel. A schützi életműben rejlő hermeneutikai potenciálhoz lásd Havrancsik 2016b.

²⁶ Lásd pl. Schütz 1964.

²⁷ A népszerű félreértés tisztázásához, miszerint Schütz egy kvázi-historista relativista konstruktivizmus előfutárának lenne tekinthető, lásd Srubar 1984, Prendergast 1986.

²⁸ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2017. 02. 06.

- Backhaus, G. (1998): Georg Simmel as an Eidetic Social Scientist. *Sociological Theory*, 16 (3), 260–281. <https://culturalapparatus.wordpress.com/georg-simmel-as-an-eidetic-social-scientist>
- Banega, H. M. R. (2014): Stock Of Knowledge As Determined By Class Position: A Marxist Phenomenology? *Schutzian Research*, 6, 47–60.
- Barber, M. D. (2004): *The Participating Citizen. A Biography of Alfred Schutz*. Albany: State University of New York Press.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Carroll, R. (1982): Adequacy in Interpretative Sociology: a Discussion of Some of the Issues and Implications of Alfred Schutz's Postulate of Adequacy. *The Sociological Review*, 30 (3), 392–406.
- Costelloe, T. E. (1996): Between the Subject and Sociology: Alfred Schutz's Phenomenology of the Life-World. *Human Studies*, 19 (3), 247–266.
- Dreher, J. (2011): Alfred Schutz. In G. Ritzer – J. Stepnisky (eds.): *The Wiley-Blackwell Companion to Major Social Theorists*. Vol. I. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Eberle, T. S. (2009): In Search for Aprioris: Schutz's Life-World Analysis and Mises's Praxeology. In H. Nasu – G. Psathas – L. Embree – I. Srubar (eds.): *Alfred Schutz and his intellectual partners*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH. https://www.alexandria.unisg.ch/50867/1/Eberle_Thomas_2009_In%20Search%20for%20Aprioris.pdf
- Eberle, T. S. (2014): Methodological Implications of Phenomenological Life-World Analysis. In M. Staudigl – G. Berguno (eds.): *Schutzian Phenomenology and Hermeneutic Traditions*. Dordrecht: Springer.
- Erdélyi Á. (1993): *Max Weber Amerikában*. Budapest: Scientia Humana.
- Erdélyi Á. (2003a): A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. In uő: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése*. Budapest: Typotex, 13–38.
- Erdélyi Á. (2003b): Történelem és teória között. In uő: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése*. Budapest: Typotex, 79–106.
- Esser, H. (1991): *Alltagshandeln und Verstehen : zum Verhältnis von erklärender und verstehender Soziologie am Beispiel von Alfred Schütz und „Rational Choice“*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Gadamer, H.-G. (1984): *Igazság és módszer: egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, J. (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hall, J. R. (1981): Max Weber's Methodological Strategy and Comparative Lifeworld Phenomenology. *Human Studies*, 4 (2), 153–165. http://www.academia.edu/5442079/Max_Webers_Methodological_Strategy_and_Comparative_Lifeworld_Phenomenology
- Havrancsik D. (2012): A félreértések dialógusa. Talcott Parsons és Alfred Schütz vitájának tanulságai. *Szociológiai Szemle*, 22 (3), 54–81. http://www.szociologia.hu/dynamic/he12_0640_01_beliv_v2_havrancsikdaniel.pdf
- Havrancsik D. (2015): Methodological Individualism. The Merits of a Schutzian Perspective. *Schutzian Research*, 7, 65–87.
- Havrancsik D. (2016a): Fenomenológia és társadalomtudomány: Alfred Schütz protoszociológiája. *Különbség*, 16 (1), 111–125. <http://www.kulonbsegfolyoirat.hu/index.php/kulonbseg/article/view/201/184>

- Havranicsik D. (2016b): *Toward an Even More General Theory of Understanding*. Schutzian Theory as Proto-Hermeneutics. Kézirat.
- Heap, J. L. – Roth, P. A. (1973): On Phenomenological Sociology. *American Sociological Review*, 38 (3), 354–367.
- Hernádi M. (1990): A cselekvések értelmezése. In uő: *Kisbetűs történelem*. Budapest: Gondolat, 212–224.
- Husserl, E.: *Karteziánus elmélkedések. Ötödik elmélkedés*. Budapest: Atlantisz, 105–169.
- Karácsony A. (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest: Osiris.
- Marx, W. (1970): The Life-World and the Particular Sub-Worlds. In M. Natanson (ed.): *Phenomenology and Social Reality*. Essays in Memory of Alfred Schutz. Hague: Martinus Nijhoff, 62–72.
- Mezei B. (1998): A fenomenológia és a hermeneutika elemi ontológiája. In uő: *A lélek és a másik*. Jan Patočka és a fenomenológia. Budapest: Atlantisz, 222–231. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/9059/file/Leleke-samasik.pdf>
- McLain, R. (1981): The Postulate of Adequacy: Phenomenological Sociology and the Paradox of Science and Sociality. *Human Studies*, 4 (2), 105–130.
- Mommsen, W. J. (2000): Max Weber's „Grand Sociology”: The Origins and Composition of *Wirtschaft und Gesellschaft: Soziologie*. *History and Theory*, 39 (3), 364–383.
- Natanson, M. (1970): Alfred Schutz on Social Reality and Social Science. In Maurice Natanson (ed.): *Phenomenology and Social Reality. Essays in Memory of Alfred Schutz*. Hague: Martinus Nijhoff.
- Némedi, D. (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Oakes, G. (1977): The Verstehen Thesis and the Foundations of Max Weber's Methodology. *History and Theory*, 16 (1), 11–29.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action*. Glencoe: The Free Press.
- Peritore, N. P. (1975): Some Problems in Alfred Schutz's Phenomenological Methodology. *The American Political Science Review*, 69 (1), 132–140.
- Prendergast, C. (1986): Alfred Schutz and the Austrian School of Economics. *American Journal of Sociology*, 92 (1), 1–26.
- Ringer, F. (1997): *Max Weber's Methodology*. The Unification of the Cultural and Social Sciences. Cambridge: Harvard University Press.
- Schütz, A. (1932): *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie. Wien: Julius Springer.
- Schutz, A. (1962a): Phenomenology and the Social Sciences. In *Collected Papers*. Vol. I: The Problem of Social Reality. Hague: Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. (1962b): On Multiple Realities. In *Collected Papers*. Vol. I: The Problem of Social Reality. Hague: Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. (1964): The Well-Informed Citizen: An Essay on the Social Distribution of Knowledge. In *Collected Papers*. Vol. II: Studies in Social Theory. Hague: Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. (1966): The Problem of Transcendental Intersubjectivity in Husserl. In *Collected Papers*. Vol. III. Hague: Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. (1967): *The Phenomenology of the Social World*. Evanston: Northwestern University Press.

- Schutz, A. (1970): *Reflections on the Problem of Relevance*. New Haven: Yale University Press.
- Schütz, A. – Luckmann, T. (1979): *Strukturen der Lebenswelt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Srubar, I. (1984): On the Origin of 'Phenomenological' Sociology. In K. H. Wolff (ed.): *Alfred Schutz: Appraisals and Developments*. Hague: Martinus Nijhoff.
- Staudigl, M. – Berguno, G. (eds.): *Schutzian Phenomenology and Hermeneutic Traditions*. Dordrecht: Springer.
- Wagner, H. R. (1983): *Phenomenology of Consciousness and Sociology of the Life-World*. Edmonton, Canada: The University of Alberta Press.
- Weber, M. (1985a): *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. (1985b): R. Stammlers „Überwindung“ der materialistischen Geschichtsauffassung. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Budapest: KJK.
- Weber, M. (1998): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In uő: *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 20–68.
- Weber, M. (2003): A megértő szociológia néhány kategóriájáról. In Erdélyi Ágnes: *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése*. Budapest: Typotex.
- Winch, P. (1988): *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zaret, D. (1980): From Weber to Parsons and Schutz: The Eclipse of History in Modern Social Theory. *American Journal of Sociology*, 85 (5), 180–1201. http://is.muni.cz/el/1423/jaro2012/SOC256/um/32152239/1_zaret.pdf

NAGY ZSÓFIA

AGAMBEN ÉS A MAGYARORSZÁGI MENEKÜLTÜGY KIVÉTELEI*

Összefoglalás. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy hogyan valósulnak meg a magyar állam 2015–2016-os gyakorlatában azok az extraterritoriális stratégiák, amelyek a 2015-ben megjelenő „menekültválságra” adott válaszbá illeszkednek: így az elemzés fókuszában a tranzitzónák kialakítása, a menekültek Szerbiába való visszaküldése, illetve a határsáv 8 km-es szakaszán belül alkalmazott „push back” gyakorlata állnak. Mindezek az eljárások egyrészt értelmezhetők úgy, mint a szekuritizáció magyarországi megvalósulásának elemei. Másrészt ebből következően igen alkalmasak annak vizsgálatára, hogyan jelenik meg rajtuk keresztül az a biopolitikai paradigma, amelyet Giorgio Agamben munkássága részletez, különös tekintettel a jog és erőszak kapcsolatára, olyan folyamatokon keresztül, mint a kivétel tereinek létrehozása, a menedékkérők „inkluzív kizárása”, a határon megjelenők „puszta életre” redukálása.

Kulcsszavak: Agamben, szekuritizáció, menekültek, tranzitzóna

Abstract. The aim of the present paper is to examine how extraterritorial strategies utilized by the Hungarian state during 2015–2016 that came to being as a response to the so-called “refugee crisis” in 2015 are realized: thus its focus is on the formation of the transit zones, the sending back of refugees to Serbia, and the practice of “push-backs” from within 8 kms of the Southern border of Hungary. These processes can be analysed on the one hand as realizations of securitization in Hungary. On the other hand they are particularly suitable to be examined in the biopolitical paradigm put forward by Giorgio Agamben, with a special emphasis on the relationship between law and violence, through the creation of spaces of exemption, the “inclusive exclusion” of asylum seekers, and the reduction of those appearing at Hungary’s borders to “bare life”.

Keywords: Agamben; securitization; refugees; transit zones

Bevezetés

A Magyarországon 2015-ben kibontakozott migrációs helyzetet, amelyet leginkább „menekültválság” néven ismer a közvélemény, a társadalomtudományos szakirodalom számos aspektusból vizsgálta az azóta eltelt időszakban. Míg egyes szerzők a morális pánik (Bernáth–Messing 2015), mások a szekuritizáció paradigmáját (Nagy 2016) illesztették a kialakult politikai és társadalmi helyzetre. Míg a szekuritizációs paradigma analitikusan igen alkalmas az eseménysorozat nemzetközi és történeti kontextusba illesztésébe, fontos látni, hogy maga a paradigma különböző, egymással is vitatkozó iskolák gyűjtőfogalma. Míg az ún. koppenhágai iskola elsősorban a szekuritizációra mint diskurzív folyamatra tekint (Wæver et al. 1993), a Foucault által inspirált biopolitikai

* Témavezető: Örkény Antal.

iskola más – jogi, intézményi – szempontok beemelését javasolja a vizsgálatba, vitatva, hogy a beszédaktus önmagában magyarázatul szolgálna a szekuritizáció megjelenésére (Hammerstadt 2014). Jelen írás ez utóbbi iskola megközelítését alkalmazva igyekszik hozzájárulni a magyarországi „menekültválság” elemzéséhez. A fenti megfontolásokhoz szorosan illeszkedik és jelentősen hozzájárult Giorgio Agamben olasz filozófus munkássága, különös tekintettel a tábor és a menekült fogalmának, mint a jelenkor paradigmatis alakjainak vizsgálatával (1998). Jelen írás célja annak vizsgálata, hogyan alkalmazható az általa argumentált elméleti keret a menekültválság egy speciális aspektusára, a Magyarország déli határain kialakított extraterritoriális gyakorlatokra. A tanulmány első része röviden felvázolja az Agamben által használt fontosabb fogalmakat és azok egymáshoz való kapcsolódását. Ezt követően az események kontextualizála érdekében bemutatom, milyen nemzetközi előképei léteznek a magyarországi tranzitciónak. Ezt követően térek rá a tulajdonképpen esettanulmányra, az ország déli határán létrejött extraterritoriális gyakorlatok bemutatására, különös tekintettel a jog és az erőszak megjelenésére a konkrét esetekben, mivel ez a két aspektus különösen kiemelt helyen szerepel Agamben munkásságában.

Agamben, a menekült, a tábor

Giorgio Agamben politikai filozófiai munkásságának jelentős részét kitevő Homo Sacer-projektje dolgozza ki részletesen azt az elméleti keretet, amely alátámasztja Agamben fontos és radikális központi állításait (1998, 2002, 2005), amelyek szerint egyrésről a menekült figurája ma a kortárs társadalmi-politikai valóság szimbolikus reprezentációja; másrésről pedig: nem a város, hanem a tábor a nyugat alapvető biopolitikai paradigmája. A Homo Sacer-projekt maga számos könyvet ölel fel, amelyek nyitókötete az azonos címet viselő első rész (Agamben 1998). Mivel a művek struktúrája kevésbé lineáris, mint inkább rétegzett (Wall 1999), a főbb csomópontok bemutatása sem lineárisan követi egymást, hanem ugyanazon problémakör egyes aspektusai.

Agamben kiindulópontja a szuverén fogalma, amely – szemben a weberi erőszak-definícióval – alapvetően Carl Schmitt klasszikusára épít. A konzervatív filozófus szerint a szuverén az, aki a kivételről dönt (Schmitt 2005 [1985]). Ezt gondolja tovább Agamben, felhívva arra a figyelmet, hogy ez sajátosan paradox helyzetet hoz létre, ahol a szuverén egyszerre van a jogrenden belül és azon kívül. Ennek a szuveréndefiníciónak további következménye, hogy mindaz, ami a szuverén kivételről való döntéseként kizáródik a közösségből, nem abszolút értelemben záródik ki, hiszen a szuverén döntése továbbra is ahhoz kapcsolja – ezt nevezi Agamben „inkluzív kizárásnak”. Ez az „inkluzív kizárás” teremti meg Agamben számára azt a kettős fókusz, amelyet jog és erőszak összekapcsolása határoz meg. Ez a konceptualizáció alapvetően Walter Benjamin *Az erőszak kritikájáról* írt esszéjére épít, amely hasonlóképp a jog és erőszak közti szoros kapcsolat felismerése és feltárása mellett érvel (Benjamin 1978).

Annak megértéséhez, hogy hogyan jár el a kortárs szuverén hatalom akképpen, hogy annak következményeként a menekült és a tábor korunk paradigmatis fogalmaivá váljanak, elengedhetetlen Agamben Foucault által ihletett biopolitikájának megértése. A többek között Arendt műveiből is ismert leírás szerint az ókori görögök világában határozottan elkülönült az ún. zoë, azaz a természetben gyökerező lét, amely elsősorban a nők, szolgák sajátja volt, és a biosz, a jó élet, amely jellemzően a szabad férfiakhoz kapcsolódott, és valójában a polisz alapját

alkotta (Arendt 1951). Ez az a magán- és politikai megkülönböztetés, amely az államot Foucault (1990) szerint a kormányozhatóság és a biopolitika megjelenéséig foglalkoztatta. Azonban, érvel Foucault, a szuverén uralkodó élet és halál feletti premodern hatalmát (jelszava: halálba küldeni és életben hagyni), ami valójában a halál, az élet kioltásának a jogát jelentette, a modernitásban a (biológiai) életről gondoskodó biohatalom váltja fel, amelynek ideálképe az engedelmes test (Foucault 1990). Ehhez az átalakuláshoz kapcsolódik a kormányozhatóság megjelenése, amely annak a folyamatnak a leírására szolgál, hogy hogyan vált a kormányzás témája társadalmi problémává, ahol a népesség életéről való gondoskodás, az engedelmes test megteremtése újfajta tudást igényel, új távlatot jelent.

Agambenre nagy hatással van Foucault biopolitika-konceptiója, ugyanakkor – ahogy azt fent már láttuk – a kizárás-befogadás dichotómiáját ennél bonyolultabban látta. Agamben szerint tehát a zoë (biológiai élet) beemelése a poliszba nem a modernitás találmánya, ahogy Foucault állítja. Éppen az a folyamat, ahogyan az „inkluzív kizárás” segítségével a hatalom úgy zárja ki a zoët, hogy közben beilleszti saját rendszerébe, és teremti meg azt, amit Agamben „puszta életnek” nevez: a biológiai, természetes életet, politikai lényétől megfosztva. Agamben szerint tehát „a nyugati politikát alapvetően a puszta élet kizárása (...) konstituálja.” (1998: 18). Ami mindebben modern, az a puszta életnek a politika központjába emelése. A nyugati politika tehát mindig biopolitika volt – ami korunk sajátossága, az egy ellentmondás nyilvánvalóvá válása: a felvilágosodást követően a Nyugat az ember jogokat (a politikai létet) a születéshez (a biológiai léthez) köti, ami nyilvánvaló ellentmondás. Ennek az ellentmondásnak a paradigmatis megtestesítője a menekült, akinek figurája felfedi az olyan fogalmak, mint nemzeti szuverenitás, nép, nyilvánosság, emberi jogok, állampolgárok fiktív voltát. A menekült figurája a biopolitika végső tárgya, akit szabályozni és irányítani lehet a „kivételes állapotban”, a normális jogi kereteken kívül – a táborban. A táborban az egyént „puszta életre” redukálják: emberek, mint természeti lények, emberi jogok nélkül.

Hogyan kapcsolódik mindez az erőszakhoz? Agamben itt a *homo sacer* ókori római fogalmához fordul: *homo sacer*nek hívta a római jog azt, aki következmények nélkül megölhető, ugyanakkor figurája nem azonos a vallási áldozattal. Így tehát Agamben szerint a szuverén azért hozza létre a kivétel tereit, hogy a kivételes állapotban, a puszta élet állapotában a *homo sacer* jogi következmény nélkül erőszak áldozatává válhasson. Az abszolút biopolitikai tér, a kivétel helye, ahol mindez megvalósulhat, Agamben szerint a tábor.

Szekuritizáció, neo-refoulement, tranzitónák

Az országukból elmenekülők jogait alapvetően az 1951-es Menekültügyi Konvenció, illetve az 1967-es Protokoll fektetik le. Ezeket egészítik ki további emberi jogi szabályozások: a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1966), illetve az ENSZ Kínzás Elleni Egyezménye (1984), Európán belül pedig az Emberi Jogok Európai Egyezménye (1950). A menedékkérők védelmének sarokköve a kiutasítás, visszaküldés tilalma (*non-refoulement*), amely megtiltja a menekült kiutasítását vagy visszaküldését arra a területre, ahol veszélyeztetve van. Ez az a jogi keret, amely a menekültek kezelését a modern állam részben meghatározza.

Ugyanakkor a hidegháború végét követően a szabad mozgás mint biztonsági kockázat számos nyugati ország köz- és szakpolitikáiban, diskurzusaiban megjelent. Ezt az új paradigmát számosan a kényszmigráció

szekuritizációjának nevezik (Huymans 2006). A folyamat maga az 1951-es Menekültügyi Konvenció egyre szigorúbb és restriktívebb értelmezésével járt együtt (Castles–Miller 1998: 89). A menekültpolitikák szigorításának számos egymással összefüggő oka között található többek között a vendégmunkás-beáramlás gazdasági válságot követő jelentős restriktciója a hetvenes években, a menekültstátusz megadásának csökkenő politikai értéke a hidegháborút követően, a korábbi Jugoszlávia felbomlása, a globális terrorellenes háború, az európai integráció erősödése. A szekuritizáció kritikai megközelítése ugyanakkor éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a restriktciók nem „természetes” reakciók különböző faktorok együttjárására.

A szekuritizáció kritikai elemzésének célja annak vizsgálata, hogy a kényszerszermigráció biztonsági kérdésként való keretezése milyen politikai-társadalmi folyamatok legitimálásához járul hozzá a befogadó országokban (Bigo 2000, Huysmans 2006). Ebben az értelemben tehát a megközelítést alkalmazók szerint arra a kérdésre, hogy „mi a biztonság”, nem adható értelmes válasz, a kérdést helyesebb úgy újrafogalmazni, hogy arra fókuszáljon: „milyen folyamatokon keresztül konstruálódnak a biztonsági fenyegetések?” (Hammerstadt 2014: 267).

A szekuritizációs megközelítésen belül is léteznek eltérő paradigmák, ilyen elsősorban a beszédaktus-megközelítés; a Foucault által inspirált szociológiai megközelítés; illetve a „befogadó biztonság” megközelítése, amely a „humán biztonság” fogalmának megalkotásához vezetett.

A szekuritizációs paradigmán belül az egyik legnagyobb hatású a koppenhágai iskola beszédaktus elmélete (Wæver et al. 1993). Az iskola megközelítése konstruktivista, tehát a biztonság kérdését nem objektív adottságnak tekinti, hanem interszubjektív folyamat eredményének, amelyben a beszélő performatív beszédaktus során konstruálja hallgatósága felé, mi a biztonság. A beszédaktus elméletéből két fontos további állítás következik. Egyrészt: a szekuritizáció magját az az ellentét adja, ami egy egzisztenciális fenyegetés és a fenyegetés tárgya között fennáll. Másodszor a szekuritizáció olyan „vészhelyzet”, amelyben a korábban felállított játékszabályok nem érvényesek (Buzan–Wæver– de Wilde 1998: 22–23).

A beszédaktus-paradigmát kritizálók szerint a koppenhágai iskola túlságosan egyoldalúan támaszkodik a beszédaktusokra. Ehelyett Foucault biopolitika fogalmára támaszkodva a szekuritizáció ennél szociológiaiabb elmélete jelent meg, amely a hatalmi viszonyok, bürokrácia, intézményi érdekek vizsgálatára is kiterjed (Hammerstadt 2014). Ebben a megközelítésben a biztonság kevésbé beszédaktusokon keresztül, mint inkább bürokratikus folyamatok, a megfigyelés és a kockázatmenedzsment gyakorlatai által formálódik (Huysmans 2006: 38). Mindezzel összefüggésben a Foucault által inspirált megközelítés hangsúlyozza, hogy a szekuritizációs folyamatok célja az állam befolyásának növelése a népesség ellenőrzésében, a létező elitek pozíciójának konszolidálása és megerősítése (Hammerstadt 2014). Ami a szekuritizációs folyamat tartalmát illeti, Huysmans (2006) leírása szerint a „nyugtalanság” politikájának megteremtéséhez nem tűnik hatékonynak és elegendőnek a menedékkérők közvetlen fenyegetésként vagy ellenséggként bemutatása – ezért kapcsolnak hozzájuk olyan társadalmi csoportokat, illetve trendeket – nemzetközi bűnözés, embercsempészet, terrorizmus – amelyek hagyományos értelemben „ijesztőek”.

A szekuritizációs elmélet lehetővé teszi, hogy a kényszerszermigrációra való kirekesztő reakciókat társadalmi-történeti konstrukciónak tekintsük, amely így kritika és változás tárgyává tehető (Howarth 2000). A kritikai megközelítés szempontjából kulcsfontosságú Huysmans kiegészítése mindehhez (1995: 54–57): leírása szerint a szekuritizáció több mint fenyegetett és fenyegető éles szembeállítás, ezen felül ugyanis kulcsfontosságú hozzájárulása a „fenyegetett” alany identitásának konstruálásához.

A modern állam dilemmája tehát, hogy egyrészt abban a nemzetközi és emberi jogi környezetben kell kezelnie a menekültkérdést, amelynek része a *non-refoulement* elve, amely meglehetősen megnehezíti a menedékkérő kiutasítását az ország területéről; másrészt ugyanakkor illeszkednie kell a szekuritizációs diskurzusba és politikai gyakorlatba is. A dilemma feloldására mutató egyik evidens megközelítés az olyan, elsősorban a földrajzban gyökerező stratégiák alkalmazása, amelyek megakadályozzák, hogy a menedékkérő egyáltalán a fogadó állam területére lépjen, ahol a kérelmet elbírálni kell, az adott kérelmet így az állam határain kívül bírálják el, ahol a menekült be nem engedése az alkalmazók interpretációja szerint nem sérti expliciten az 1951-es Menekültügyi Konvenció *non-refoulement* elvét. Az ilyen extraterritoriális (tehát az állam területén kívül megvalósuló) stratégiákat hívja a szakirodalom *neo-refoulement*-nek, jelezve, hogy a menekült kizárása ebben az esetben is megtörténik (Hyndman–Mountz 2008).

Gregor Noll az Egyesült Királyság által 2003-ban javasolt „Új megközelítések” kapcsán hívja fel a figyelmet az egyre erőteljesebb trendre: arra az állami szinten megjelenő törekvésre, hogy a menedékkérőt kiemeljék a célország territóriumából, a kérelem hagyományos mechanizmusaiból (Noll 2003). Ezt a törekvést testesítik meg mindazok a kezdeményezések, amelyek a kibocsátó országok régióiba (Regional Processing Areas, RPA) vagy tranzitzőnákba, az EU külső határait (Transit Processing Zones, TPZ) helyeznék át a menekültügyi eljárás, illetve a menekültekről való gondoskodás helyszíneit. Ez a paradigmaváltás, amelyet Noll tanulmánya megírásakor elsősorban az Egyesült Királyság és Dánia politikájával azonosít, a szerző szerint könnyen az 1951-es Menekültügyi Konvenció végét hozhatja el. Ahogyan arra Noll felhívja a figyelmet: a 2000-es évek elején megjelenő kezdeményezéseknek vannak előzményei. Ilyen előkép többek között egy 1986-os dán javaslat; az USA korábbi gyakorlata, hogy a Haiti, illetve Kuba felől érkező menekültek kérelmeit a Guantánamói-öbölben bírálják el; illetve az ausztrál gyakorlat, amelyet a 2001-es Tampa-incidens tett világszerte hírhedtté (Noll 2003).

Más szerzők szintén a tranzitzőnák előképeit látják az ún. biztonsági zónákban a jugoszláv háborúk idején, a reptéri tranzitzőnákban, illetve a kilencvenes-kétezres évek erre a célra menekültek részére kijelölt hotelszobáiban is (Levy 2010).

Összességében kirajzolódni látszik az a szekuritizációs trend a nyugati országok menekültügyi eljárásaiban, amelynek során megvalósul a migráció kezelésének diszlokációja, ami tágabb kontextusban a „határ” természetének megváltozásával jár együtt, ahol a stabil és egyértelmű határokat rugalmas, összetett értelmű és funkciójú határok váltják fel. Míg az 1951-es Menekültügyi Konvenció szellemében egyértelmű a terület és a védelem közti kapcsolat, az új paradigma szellemisége a „védelem, de nem migráció” (*„protection, but not migration”*) elvét képviseli. Ebbe a nemzetközi trendbe illeszkedik a magyar állam gyakorlata a menedékkérőkkel szemben, amikor elsődleges célja annak megakadályozása, hogy azok átlépjék az ország határát.

Megközelítés, adatok, módszer

Számos empirikus munka vizsgálta, hogyan jelent meg a magyar nyilvánosságban az ún. „menekültválság” és hogyan formálta a diskurzust a magyar kormány 2015 és 2016 folyamán. Az egyik első ilyen fókuszú tanulmány Bernáth és Messing (2015) elemzése, amely a problémát a „morális pánik” elméleti keretébe helyezi, és amellel érvel, hogy az erőteljes és gyakran agresszív kormányzati kampánynak nem jelentek meg a magyar

nyilvánosságban ellenfelei, így a média és az ellenzék passzivitása részben magyarázza a kormány sikerét. Más művek a kérdést a szekuritizációs keretben helyezik el. A „menekültválság” jogi kereteit bemutató tanulmányában Nagy Boldizsár hat jellemzővel írja le a kormány politikáját a menekültekkel szemben, ezek: tagadás, elterelés, akadályoztatás, büntetés, szolidaritáshány és jogellenesség (Nagy 2016). Sik és szerzőtársai elsősorban a szekuritizációs diskurzus és a magyar kormány menekültellenes kampányának hatásaira fókuszálnak, elhelyezve azt egy tágabb történeti kontextusban. Írásuk mellett érvel, hogy bár az idegenellenes érzelmek rekordot döntenek a magyar társadalomban, relatíve mégis stabil értékeket mutatnak; illetve hogy a migránsellenes attitűdök jelentősen korrelálnak az általános idegenellenességgel (Sik–Simonovits–Szeidl 2016).

Az alábbi esettanulmány a 2015–2016-os évekre fókuszálva mutatja be a magyar kormány extraterritoriális gyakorlatait: elsősorban a jogszabályokra és azok következményeire fókuszálva. Az interpretív esettanulmány módszertani szabályainak megfelelően a tanulmány célja nem elsősorban az általánosítás, hanem a partikuláris gyakorlatokra való összpontosítás – így elméletek tesztelése helyett célja az eset részletes bemutatása és leírása. Az esettanulmány alapjául a módosított és meghozott jogszabályok, illetve a területen tevékenykedő szakértő szervezetek jelentéseinek elemzése szolgál.

A magyar helyzet: jog...

Bár Magyarországon az elmúlt két évben jelentős mértékben és több hullámban módosultak a migrációval kapcsolatos és azt különböző mértékben befolyásoló jogszabályok, az írás szempontjából kiemelten fontos változások három csomópontját emelem ki: a tranzitazónák létrejöttét, Szerbia biztonságos országnak való nyilvánítását, illetve a határzár elkészültét és az azt kiegészítő ún. 8 km-es szabály hatását.¹

Extraterritorializáció

A tranzitazónák létrehozását az államhatárról szóló törvény módosítása teszi lehetővé: a tranzitazóna a jogalkotói szándék szerint Magyarország felségterületén van, ugyanakkor az itt-tartózkodással az országba való belépés idegenrendészeti szempontból nem valósul meg. A polgári rendfenntartás módosításával a határon lefolytatott menekültügyi eljárások felülvizsgálatának kizárólagos illetékese a Szegedi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság lett.

A 2015. szeptember 4-én a magyar Országgyűlés által kivételes eljárásban elfogadott, a tömeges bevándorlás kezelését célzó kormányzati törvénycsomag a tranzitazónák kialakítása mellett egyéb rendelkezéseket is tartalmazott.² A menedékjogi törvény módosítását követően került bevezetésre – a törvényhozó elmondása szerint az

¹ Kimarad az elemzésből a 2016. májusi módosítás, amely jelentősen korlátozza a nemzetközi védelemben részesített személyek lakhatáshoz, egészségügyi ellátáshoz és integrációs programokhoz való hozzáférését. Lásd 2016. évi XXXIX. törvény egyes migrációs tárgyú és ezekkel összefüggésben más törvények módosításáról. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1600039.TV&ti meshift=ffffff4&xtreferer=00000001.TXT (utolsó letöltés: 2017. 01. 30.)

² 2015. évi CXL. törvény egyes törvényeknek a tömeges bevándorlás kezelésével összefüggő módosításáról, kihirdetve 2015. szeptember 7. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK15124.pdf> (utolsó letöltés: 2017. 01. 30.)

eljárásokat gyorsítandó – a határon lefolytatott eljárás. Agamben koncepciója szempontjából különös jelentőségű, hogy ugyanez a csomag tartalmazza a felhatalmazást, hogy a kormány – meghatározott feltételek teljesülése esetén, átmeneti időre – tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet hirdessen ki. Az új opcióval élt is a kormány: 2016. március 9-én az egész ország területére kihirdette a „tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet” mint megelőző intézkedés bevezetését,³ amelyet 2016. szeptember 9-én újabb hat hónapra meghosszabbítottak. A válsághelyzet egyebek mellett lehetővé teszi az állami vagy önkormányzati tulajdon ideiglenes igénybevételét, a közigazgatási eljárás könnyítését. A magyar állam 2015 szeptemberében, a tranzitciónak létrehozásakor 100 főben maximalta a zónába egy napon beengedhető emberek létszámát, majd fokozatosan csökkentette ezt a számot 50-re, 30-ra, majd a ma is érvényes 15-re. A magyar–szerb határ mentén található tranzitciónak Röszkén és Tompán, a magyar–horvát határnál találhatók Beremenden és Letenyén épültek fel.

A fentiek szellemében a tranzitciónakba bejutók kérelmét a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) egy különösen gyors, 8 napos eljárás során bírálja el. A Human Rights Watch (2016) vonatkozó jelentése szerint a gyakorlatban ugyanakkor mindez gyakran nem vesz egy napnál vagy akár egy óránál több időt igénybe. A menedékkérőknek innentől hét napjuk áll rendelkezésre a döntés ellen fellebbezni, ami a szervezet által megkérdezett ügyvédek álláspontja szerint nem biztosít elegendő időt a szükséges információk összegyűjtésére.

A helyzet további sajátossága, hogy a tranzitciónban eltölthető időt a jogszabály 28 napban maximalizálja; de a kérelmek feldolgozásának lassúsága miatt előfordul, hogy ez a határidő nem tartható. Ebben az esetben a menedékkérőket Magyarországon belüli menekültügyi létesítményekbe szállítják.

A területen dolgozó szakértők szerint a magyar állam tranzitciónakra vonatkozó jogi „senkiföldje” megközelítése jogilag megalapozatlan, azt a nemzetközi jog nem ismeri el, az Ember Jogok Európai Bírósága pedig határozatban foglalt állást a tranzitciónak extraterritoriális felfogásával szemben az Amuur kontra Franciaország ügyben (Amnesty International 2016). Továbbá vita tárgya a területen dolgozó szervezetek és a magyar állam között, hogy a tranzitciónban megvalósul-e a fogva tartás. Előbbiek többek között az Emberi Jogok Európai Bíróságának döntési gyakorlatára hivatkoznak, amely kimondja, hogy önmagában a tény, hogy adott személy önként elhagyta a tranzitciónát, nem zárja ki a fogva tartás tényét (uo.).

Már ebből a rövid leírásból is látszik, hányféleképpen emeli ki a hatalom a menekültügy kezelését a „normális” ügymenethől, dönt tehát a kivételről az agambeni értelemben. A tágabb keret, a „bevándorlás okozta válsághelyzet” így mintha csak az olasz filozófus egyik tankönyvi példája lenne. Magát a 2015-ös törvénycsomagot, ami mindezt lehetővé teszi, „kivételes” eljárásban fogadja el az Országgyűlés, melynek részeként megszületik a „kivétel tere”, a tranzitcióna, amely a jogalkotó szándéka szerint egyben az „inkluzív kizárás” tere is: úgy nem enged be a menedékkérőt az országba, hogy közben fogva is tartja őt.

Neo-refoulement

A menekültügy területén dolgozó szakemberek az elmúlt évek során ismételten hívták fel arra a figyelmet, hogy Szerbia biztonságos harmadik országnak való nyilvánítása szembemegy azzal az elvárással, hogy az adott biz-

³ „Migrációs válsághelyzetet hirdetett a kormány” – a Belügyminiszter közleménye, 2016. március 9. <http://www.kormany.hu/hu/belugyminiszterium/hirek/migracios-valsaghelyzetet-hirdetett-a-kormany> (utolsó letöltés: 2017. 01. 30.)

tonságos országban megvalósuljanak a Menekültügyi Konvenció alapelvei. A Human Rights Watch számtalan anomáliát tárt fel a szerb menekültügyi rendszerben, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága saját iránymutatása szerint Szerbia nem tekinthető biztonságos harmadik országnak, ezért a szerv ellenzi a menedékkérők Szerbiába való visszaküldését.

2015 júliusában a magyar kormány Szerbiát biztonságos harmadik országnak nyilvánította, lehetővé téve ezáltal, hogy a tranzitzőnákba a menedékkérőket Szerbiába küldje vissza.⁴ 2015 szeptembere és 2016 márciusa között, a Magyar Legfelsőbb Bíróság állásfoglalásának szellemében – mely szerint még a biztonságos harmadik ország elv érvényesülése esetén is szükséges a menedékkérelmek egyéni elbírálása – kevés tényleges Szerbiába való visszaküldés valósult meg. Miután a Legfelsőbb Bíróság 2016 márciusában visszavonta korábbi álláspontját, elhárult a mérlegelés nélküli elfogadhatatlanná nyilvánítás, azaz a visszaküldés útjában álló akadály. A biztonságos harmadik országgá nyilvánítás következménye tehát, hogy a tranzitzőnákba lépőket *prima facie* elutasítják, menedékkérelmüket elfogadhatatlannak nyilvánítják, arra hivatkozva, hogy Szerbia biztonságos harmadik ország, majd egy gyorsított eljárást követően visszaküldik őket Szerbiába.

Miután a tranzitzőna a magyar értelmezés szerint olyan terület, ahol az országba való belépés idegenrendészeti szempontból nem valósult meg, ezért a magyar kormány álláspontja, hogy nem vonatkozik rá a visszaadásra vonatkozó magyar–szerb egyezmény sem. Ugyanakkor a helyzet sajátossága, hogy bár az elfogadhatatlannak nyilvánított menedékkérőket a magyar állam visszaküldené Szerbiába, a két állam között érvényben lévő egyezmény a visszaküldhető menedékkérők számának korlátot szab, így a visszaküldésre várók határozatlan időre magyarországi menekültügyi őrizetbe kerülnek.

Így 2016 első nyolc hónapjában mindössze 146 irreguláris migránst adtak át a magyar hatóságok hivatalosan Szerbiának, közülük 115-en szerb, koszovói és albán állampolgárok voltak. Szerbia egyetlen fő szír, afgán, iraki vagy szomáliai állampolgárságú külföldit sem vett át (Magyar Helsinki Bizottság 2016a).

A 2015–2016-ban kialakult helyzet következményeként a Human Rights Watch (2016) azt javasolja a többi EU-tagállamnak, hogy tartózkodjanak a menedékkérők Magyarországra való visszaküldésétől.⁵

Magyar *non-refoulement* elve is kivétel: azon kevés kivételek egyike, amelyek a nemzetállami szuverenitást annak eldöntésében, ki léphet be egy adott országba, és ki nem, korlátozzák. Itt tehát valóban két szuverén hatalom: az állam és a felette álló nemzetközi jogrend versengése jelenik meg, ahol a konkrét esetben a magyar állam a biztonságos harmadik ország elve mögé rejtőzve tulajdonképp megvalósítja a láncvisszaküldés (*chain-refoulement*) gyakorlatát – legalábbis elvben. A gyakorlat azt mutatja, hogy önmagában Szerbia biztonságos harmadik országnak való nyilvánítása nem járt a menedékkérők nagyszámú Szerbiába visszaküldésével. Ezért volt szüksége a magyar kormánynak egy újabb lépés meghozatalára 2016-ban.

⁴ 191/2015. Korm. rendelet a nemzeti szinten biztonságosnak nyilvánított származási országok és biztonságos harmadik országok meghatározásáról, 2015. július 21. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK15106.pdf> (utolsó letöltés: 2017. 01. 30.)

⁵ 2016 márciusában a magyar kormány a biztonságos országok listájára felvette Törökországot is. 191/2015. Korm. rendelet, frissítve 2016. március 31. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1500191.KOR (utolsó letöltés: 2017. 01. 30.)

Kriminalizáció

A 2015 szeptemberében az Országgyűlés által elfogadott csomag részeként számos ponton módosult a Büntető törvénykönyv, melyek közül kiemelkedő három új tényállás bevezetése: a határzár tiltott átlépése, a határzár megrongálása és a határzárral kapcsolatos építési munka megakadályozása. A törvénymódosítás hatálybalépése és 2016. október 31. között 2896 emberrel szemben indult büntetőeljárás a határzár tiltott átlépése miatt, közülük 2843 embert ítélték el.

A 2015-ös törvénymódosítások és a határon felhúzott határzár ellenére az országban és a határon feltartóztatott irreguláris migránsok száma a Helsinki Bizottság adatai szerint továbbra is nőtt 2016-ban (Magyar Helsinki Bizottság 2016a). Többek között ezzel összefüggésben 2016 nyarán a magyar Országgyűlés újra módosította az államhatárról szóló törvényt, bevezetve az ún. 8 km-es szabályt. A 2016. június 13-án elfogadott törvény lehetővé teszi a magyar rendőrség számára, hogy a déli határ 8 km-es zónájából visszaküldje a határt illegálisan, tehát a kerítésen keresztül átlépőket Szerbiába. A törvény július 5-i hatálybalépéséhez kapcsolódóan a kormány 6000 rendőrt vezényelt a déli határhoz a jelen lévő erőkhöz felül; az első 12 órán belül 151 irreguláris határátlépőt visszajuttatva Szerbiába. A visszakényszerítést lehetővé tevő 8 km-es szabályozás július 5-i hatálybalépése óta radikálisan, összességében 75 százalékkal csökkent a Magyarországon benyújtott menedékkérelmek száma (uo.). A határzár tiltott átlépése miatt a szabály életbelépése óta összesen 7 eljárás indult (uo.). Az ENSZ emberi jogi főbiztosa aggodalmát fejezte ki a jogszabály miatt.

Sokatmondó statisztikai adat, ahogy a Szegedi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság gyakorlatából eltűnnek a határzár tiltott átlépése miatt indított eljárások, ugyanakkor a 2016. júniusi törvénymódosítást követően megsokasodnak a fizikai „push back” esetei. Agamben terminológiájában ezen a folyamaton keresztül válnak menedékkérőkké a politikai egyének, akikre többé-kevésbé még vonatkoznak valamilyen jogszabályi keretek, s „puszta létté” lesz a hely, ahol mindenféle eljárás nélkül, fizikailag akadályozza meg a magyar rendőrség, hogy a már megvalósult határátlépés a magyar államot kötelezettségek elé állítsa.

...és erőszak

Extraterritorializáció

A Magyar Helsinki Bizottság 2015. szeptemberi helyszíni jelentése szerint a röszkei tranzitzóna körülbelül 50 kisebb konténerből áll, amelyek összeépülnek a határzárt alkotó kerítéssel. A zóna egy kisméretű ajtaján lehet a területre belépni szerb oldalról; a kerítésen vágott kapun pedig kilépni a magyar oldalra. A konténerek változatos funkciójúak (hatósági eljárás; fürdőszoba; szállás ággyal, de bútorok nélkül). Az egységet egy kisebb „udvar” szegélyezi, melyet minden oldalról szögesdrótok határolnak (Magyar Helsinki Bizottság 2016b).

Az Európai Menekültügyi Tanács (ECRE) beszámolója szerint a tranzitzónákon belül szabad mozgásra használható terület nem haladja meg a 140 m²-t (ECRE 2016). Bár a BÁH leírása szerint valamennyi szállásul szolgáló konténer 20 m²-es (5 × 4 m), a valóságban a szobák kisebbek (5 × 2,5 m). Az Amnesty International 2016-os őszi jelentése szerint a tranzitzónán belül a menedékkérők kizárólag a konténerek között, „és a közvetlenül azok mellett lévő keskeny salakos sávon mozoghatnak” (Amnesty International 2016).

Szintén az Amnesty International vonatkozó jelentése részletezi a szerb határon található tranzitciónak napi rutinját:

„...reggel 15 személy számára engedélyezik a belépést. Először személyazonosítás, majd motozás és csomagellenőrzés következik, ezt követően a csoportot szétosztják. A családok és a kísérő nélküli gyerekek esetében rögzítik az alapadatokat, majd gyorsan végigmennek egy, a háttérinformációkra vonatkozó kérdéssoron (személyes helyzet, információk az utazásról). A »veszélyeztetett csoportok« tagjait az eljárás eredményeként általában rövid időn belül átszállítják egy, az országon belül található befogadó állomásra, mivel a határon lefolytatott soron kívüli eljárások rájuk nem vonatkoznak. Bizonyos esetekben a családokat (a nukleáris családok nem számítanak veszélyeztetettnek) szétválasztják, és csak az anyákat valamint a gyermekeket szállítják át. Az átszállítást a rendőrség végzi, és általában este kerül rá sor.” (Amnesty International 2016)

Bár a menedékkérők önként elhagyhatják a tranzitciónát, ez egyben a menekültügyi folyamat semmissé tételét is jelenti.

A Magyar Helsinki Bizottság tranzitciónakban tett monitorozó jelentései rendszeresen hívják fel arra a figyelmet, hogy a tranzitciónán belül nincs lehetőség orvosi ellátásra: a bent tartózkodók igényeit a BÁH munkatársai gyűjtik össze, és ez alapján kísérik a kérelmezőket orvoshoz (Magyar Helsinki Bizottság 2016b, 2016c).

Miután a tranzitciónakba naponta beengedhető emberek számát 15 főben limitálta a kormány, menedékkérők százai várákoznak a tranzitciónak előtt. A monitorozó szervezetek, illetve az általuk meginterjúvált menedékkérők egybehangzó állítása szerint a tranzitciónakba való beengedés követ bizonyos mintázatokat, azonban ezek önkényesek és nem átláthatók. Az Amnesty International 2016-os jelentése számol be arról a „félhivatalos”, kézzel írott várólistáról, amelyet azok a menedékkérők vezetnek, akiket a többiek „vezetőnek” választanak, és amelyek az érkesi sorrendet alapul véve működnek (Amnesty International 2016: 18).

A Human Rights Watch vonatkozó jelentése szerint 2016 júniusában a tompai és rösztkei tranzitciónakon kívül összesen 550 ember várákozott (köztük 200 gyermek és 160 nő) alapvető humanitárius ellátás (szállás, fürdés, étkezés) nélkül. Az érdemi segítséget nem állami szervezetek, többek között az Orvosok Határok Nélkül, illetve az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága biztosítják a tranzitciónakon kívül (Human Rights Watch 2016).

A Magyar Helsinki Bizottság tompai tranzitciónában tett látogatásáról született 2016-os jelentése szerint a tranzitcióna előtt várákozó menedékkérők között „jelentős számú kiskorú és különleges bánásmódot igénylő személy is tartózkodott”, ahol az átlagos várákozási idő 42 nap volt. A tranzitcióna előtti területeken a körülmények kifejezetten rossznak mondhatók voltak: a várákózók nedves takarókon ültek, földbe ásott gödrökben főztek, és műanyag palackok eltüzelésével fűtöttek (Magyar Helsinki Bizottság 2016c).

Az Amnesty International 2016 augusztusában látogatott el a tranzitcióna előtti területre, ahol 600, főként afgán, szír, iraki és iráni menedékkérő várákozik, akik megerősítették egyéb szervezetek infrastrukturális hiányosságokra vonatkozó megfigyeléseit (Amnesty International 2016). Interjúik alapján többek között arról számolnak be, hogy az átlagos eltelt várákozási idő 3–6 hét volt, a táborlakók többségét családok adták, ugyanakkor a hatóságok kiemelt empátiahiányát az egyedülálló férfi menekülők érzékelték leginkább (uo.).

A tranzitciónak az agambeni tábor és „puszta élet” archetipikus terei, ahol a menedékkérők fizikai tulajdonságain (kor, nem, betegség, veszélyeztetettség) felül nem érvényesek a politikai szempontok. A menedékkérőkről való gondoskodás egyben nem kötelesség többé, hanem a magyar állam és jó szándékú szervezetek kegyévé válik. A tranzitciónak sajátosan „önkéntes” jellege, ahonnan szabadon távozhat a visszaküldés irányába az ellentétes irányba igyekvő menedékkérő, pedig az „inkluzív kizárás” megvalósulása: a magyar állam úgy nem engedi be területére be őt, hogy közben fogva is tartja.

Neo-refoulement

A Human Rights Watch szakemberei interjút készítettek olyan – afgán és iráni – menedékkérőkkel, akiket a röszkei tranzitciónából Szerbiába küldött vissza a magyar fél a szerb hatóságok értesítése nélkül (Human Rights Watch 2016). A tranzitciónába jutásra 1 és 45 nap között kellett várakozniuk, ahova bejutva olyan okmányokat kellett aláírniuk, amelyeket nem értettek, majd néhány órán belül kiutasították őket a tranzitciónából. A menedékkérők elmondták, hogy nem kaptak megfelelő tájékoztatást az eljárásról, illetve a fellebbezésre vonatkozó jogukról. Miután a 2016 nyári 8 km-es szabály bevezetését követően a „push back” szabály vált a magyar állam gyakorlatává, az irreguláris határátlépők elleni eljárások száma nulla közelire csökkent az év második felében (uo.).

A „puszta élet” állapotába redukált menedékkérők jogainak ignorálása a tranzitzió esszenciája, ennek ellenére számos Szerbiába visszaküldött menedékkérő újra és újra próbálkozik a tranzitciónában – ez a sajátos fizikai válasz tűnik az egyetlen alkalmazható stratégiának a menedékkérő perspektívájából a magyar állammal szemben.

Kriminalizáció

A Human Rights Watch 2016. júliusi jelentése az érintettekkel készült interjúk alapján összefoglalja, milyen bánásmódban részesülnek a magyar területen a 8 km-es szabály életbelépését követően elfogott irreguláris határátlépők, akik csoportosan, gyakran gyermekekkel és nőkkel együtt érkeznek. Az elmondások szerint a hivatalos személyek paprikaspray-t használtak ellenük, kutyákat uszítottak rájuk, kézzel és botokkal ütlegettek őket, műanyag bilincset tettek rájuk. A Human Rights Watch által készített interjúban megszólaló egyik férfi arról számol be, hogy az ütlegetés több mint két órán keresztül tartott (Human Rights Watch 2016). A megkérdezettek elmondása szerint az őket elfogók egyenruhája konzisztens a magyar rendőrség és honvédség egyenruháival.⁶ A Human Rights Watch munkatársai maguk is azonosították a sérüléseket a menedékkérőkön. Az ún. „push back” módszer elszenvedői között nők és kíséret nélküli kiskorúak is találhatók (uo.).

Az Orvosok Határok Nélkül (MSF) 2016. júniusi sajtóközleménye szerint munkatársaik a közelmúltban a magyar–szerb határon egyre nagyobb számban láttak el olyan sérüléseket, melyeket erőszak, ütlegetés, kutyaharapás okoztak (MSF 2016).

⁶ Ugyanakkor a terepruhás honvédek egyenruhájától nehezen megkülönböztethető az átsotthalmi önkormányzat által megbízott, a rendőrséggel együttműködési megállapodást kötő mezőőrségtől, amelynek létszáma azonban igen alacsony.

A Katolikus Segélyszolgálat (CRS), illetve a Jezsuita Menekültsegítő Szolgálat (JRS) szintén atrocitásokról számol be a határon (atlatszo.hu 2016). A Jezsuita Menekültsegítő Szolgálat fényképes beszámolóban tette közzé jelentését a rendőri brutalitásról. A felvett interjúk visszatérő eleme, hogy az elfogott irreguláris határátlépők könyörgése ellenére sem hagytak fel a hatóságok az agresszív fellépéssel (uo.).

A Magyar Helsinki Bizottság szintén 2016 nyarán a főtí gyermekotthonban találkozott olyan fiataalkorú menedékkérővel, akit gázspray-vel fújtak le, akire kutyát eresztettek, illetve őt ütlegelték és rugdosták magyar rendőrök (Helsinki Figyelő 2016).

2016 júniusában az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) szólalt meg egy konkrét atrocitás kapcsán, kifejezve megdöbbenését egy szíriai menekült halála miatt a magyar–szerb határon. A beszámolók szerint „a férfi egy nagyobb menekült és bevándorló csoport tagja volt, amelynek tagjai utóbb azt mondták, hogy visszszakényszerítették őket a folyóba” (UNHCR 2016). Ezt követően tűnt el a vízben és hunyt el a 22 éves szíriai fiatalember.

Szintén az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának 2016 nyár eleji saját számítása szerint a szervezet és partnerei 2016 májusának végére több mint 100 olyan esetről gyűjtöttek információt, „amelyek alanyai olyan aggasztó állításokat fogalmaztak meg, miszerint a határon átkelni szándékozókkal szemben túlzott erőszakot alkalmaztak” (UNHCR 2016).

Az Amnesty International által készült interjúk számos alanya egybehangzóan állítja, hogy az intézkedések nem korlátozódnak a 8 km-es sávra. A legtöbb elfogottról pedig a rendőrség fotót vagy videót készít (Amnesty International 2016).

A területen működő valamennyi szervezet egybehangzó állítása szerint fizikai erőszakban van része azoknak a menedékkérőknek, akik nem a tranzitzőnokon keresztül próbálnak bejutni Magyarországra, ugyanakkor már a magyar állam területén belül vannak. A fentiekben láttuk, hogy a 2015–2016-os év során a magyar kormány milyen jogszabályi változtatásokat tett annak érdekében, hogy a menedékkérőket politikai, cselekvőképes individuumokból a „puszta élet” állapotába redukálja. Ennek a folyamatnak Agamben terminológiájával élve egyenes következménye a *homo sacer* megjelenése: azé a figuráé, akivel szemben végrehajtott erőszaknak semmilyen következménye nincs.

Következtetések

Míg a magyar társadalomtudományos irodalomban és közbeszédben számos kiváló elemzés fókuszált arra, hogyan valósul meg a „menekültválság” diszkurzív konstrukciója, különös tekintettel a magyar kormány menekültellenes kampányaira; viszonylag kevés szó esik a nyilvánosságban arról a konkrét jogszabályi keretrendszeréről, illetve intézményi-bürokratikus-hatósági eljárási gyakorlatról, amit ezzel párhuzamosan a magyar kormány megvalósított. Részben ez is a kormány célja a „kivétel tereinek” megvalósításával: a magyar állam területén kívül, a magyar figyelem fókuszán kívül valósíthatja meg egyrészt a menedékkérők extraterritoriális feltartóztatását, másrészt lényük „puszta életre” redukálását. A fenti leírás megmutatja, hogy a magyar állam az elmúlt két évben előszeretettel nyúlt az agambeni értelemben vett kivételek politikájához, kezdve a törvényhozás kivételes

helyzetekre vonatkozó passzusaival, folytatva a magyar értelmezés szerint „senki földjén” található tranzitzőnakkal, végül a 8 km-es szabály alkalmazásával, ami kiterjeszti ezt a kivételt a magyar állam területére is.

Így tehát a határon kialakuló sajátos zónák a kivételek terei: ilyenek a tranzitzőnák, amelyek az állam szándékai szerint egyfajta senki földjén találhatók. Ám a szögesdróttal megerősített határvár nem bizonyult kellően hatékonynak abban, hogy a tranzitzőnák felé terelje, illetve elriassza a menekülteket a határtól, ilyen kivétel terévé vált a határvonal 8 km-es zónája a 2016-os nyári törvénykezés szellemében.

Ezekben a kivételes terekben a menedékkérők „puszta életre” redukálása számos módon megvalósul. A gyorsított eljárások, az érthetetlen okmányok, a Szegedi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróságra helyezés mind azt mutatják, hogy jogszabályi értelemben is ellehetetlenül a menedékkérők helyzete. De ezzel párhuzamosan megvalósul a probléma jog alóli kivonása is: a tranzitzőnába való beengedés, az ott való elbírálás kevés politikai relevanciával bír, a 8 km-es szabály pedig összességében zárójelbe teszi az akár hazai, akár nemzetközi menekültekre vagy emberi jogokra vonatkozó jogszabályi kereteket.

Ezek a jogi aktusok szükségszerűen vezetnek el az Agamben szerint a joghoz szervesen kapcsolódó erőszakhoz. A menedékkérőkkel szembeni hatósági atrocitások ebben az elméleti keretben nem meglepő fejlemények, hanem egyenes következményei mindazoknak az előzményeknek, amelyek a magyar állam jogalkotását és politikáját jellemezték menekültügyben az elmúlt években.

Összegzés

A tanulmány a magyarországi menekültügyre adott kormányzati reakciókat vizsgálta, különös tekintettel a 2015–2016-os év fejleményeire, illetve azokra az extraterritoriális gyakorlatokra, amelyek a korábbiaknál jóval inkább dominálták a magyar migrációs politikát. Az írás célja egyfelől annak bemutatása volt, hogy mindez nem új a nap alatt, szervesen illeszkedik abba a szekuritizációs folyamatba, amely Európára és a nyugatra jellemző volt az elmúlt évtizedekben. Másfelől az agambeni szótárt segítségül hívva bemutatta, hogyan épülnek a magyar állam egyes lépései egymásra: megteremtve a kivétel helyeit, ahol a menedékkérők „puszta életre” redukálva jelennek meg, akikkel szemben megengedett és következmények nélküli az erőszak.

Irodalom⁷

- Agamben, G. (1998): *Homo Sacer*. Sovereign power and bare life. Stanford, CA: Stanford University Press.
https://is.muni.cz/el/1423/podzim2015/SOC587/um/AGAMBEN_HomoSacer_1998.pdf
- Agamben, G. (2002): *Remnants of Auschwitz*. The Witness and the Archive. New York: Zone Books.
- Agamben, G. (2005): *State of Exception*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Amnesty International (2016): *Stranded Hope: Hungary's sustained attack on the rights of refugees and migrants*. 27 September 2016. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur27/4864/2016/en>

⁷ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2017. 01. 30.

- Arendt, H. (1951): *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt. https://monoskop.org/images/4/4e/Arendt_Hannah_The_Origins_of_Totalitarianism_1962.pdf
- Átlátszó (2016): Kék egyenruhás rendőrök kutyákkal, ököllel és gázsprével verik vissza a menekülteket a szerb–magyar határon. *atlatszo.hu*, augusztus 26. <https://atlatszo.hu/2016/08/26/kek-egyenruhas-rendorok-kutyakkal-okollet-es-gazsprevel-verik-vissza-a-menekulteket-a-szerb-magyar-hataron>
- Benjamin, W. (1978): *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. New York: Harcourt.
- Bernáth, G. – Messing, V. (2015): Bedarálva – A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 16 (4), 7–17. www.mediakutato.hu/cikk/2015_04_tel/01_menekultek_moralis_panik.pdf
- Bigo, D. (2000): When two become one: Internal and external securitisations in Europe. In M. Kelstrup and M. C. Williams (eds.): *International Theory and the Politics of European Integration: Power, Security and Community*. London: Routledge, 171–204.
- Buzan, B. – Wæver, O. – de Wilde, J. (1998): *Security: A new framework for analysis*. London: Lynne Rienner.
- Castles, S. – Miller, M. (1998): *The age of migration*. 2nd ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- ECRE (2016): *Crossing Boundaries*. The New Asylum Procedure at the Border and Restrictions to Accessing Protection in Hungary. http://www.ecre.org/wp-content/uploads/2016/07/ECRE-AIDA-Crossing-Boundaries-The-New-Asylum-Procedure-at-the-Border-and-Restrictions-to-Accessing-Protecting-in-Hungary_-Oct-2015.pdf
- Foucault, M. (1990): *The History of Sexuality*. New York: The Penguin Press. (Magyarul: uő: *A szexualitás története I. – A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999.)
- Hammerstadt, A. (2014). The securitization of forced migration. In E. Fiddian-Qasimiyeh – G. Loescher – K. Long – D. Sigona (eds.): *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Oxford: Oxford University Press, 265–275.
- Helsinki Figyelő (2016): *Alias dolgok történnék a magyar határon*. július 13. http://helsinkifyelo.blog.hu/2016/07/13/alias_dolgok_tortennek_a_magyar_hataron
- Howarth, D. (2000): *Discourse*. Buckingham: Open University Press.
- Human Rights Watch (2016): *Hungary: Migrants Abused at the Border*. July 13. <https://www.hrw.org/news/2016/07/13/hungary-migrants-abused-border>
- Huysmans, J. (1995): Migrants as a security problem: Dangers of “securitising” societal issues. In R. Miles – D. Thränhardt (eds.): *Migration and European Integration: The Dynamics of Inclusion and Exclusion*. London: Pinter, 53–72.
- Huysmans, J. (2006): *The politics of insecurity*. Fear, migration and asylum in the EU. Abingdon: Routledge.
- Hyndman, J. – Mountz, A. (2008): Another brick in the wall? Neo-Refolement and the externalization of asylum by Australia and Europe. *Government and Opposition*, 43 (2), 249–269.
- Levy, C. (2010): Refugees, Europe, Camps/State of Exception: „Into the zone”, the European Union and extraterritorial processing of migrants, refugees and asylum seekers (theories and practice). *Refugee Survey Quarterly*, 29 (1), 92–119.
- Magyar Helsinki Bizottság (2016a): *Magyar menekültügy a számok tükrében*. 2016. november 1. <http://www.helsinki.hu/wp-content/uploads/Magyar-menekultugy-a-szamok-tukreben-2016-november-1.pdf>

- Magyar Helsinki Bizottság (2016b): No Country for Refugees – New asylum rules deny protection to refugees and lead to unprecedented human rights violations in Hungary. 18 September 2015. http://helsinki.hu/wp-content/uploads/HHC_Hungary_Info_Note_Sept_2015_No_country_for_refugees.pdf
- Magyar Helsinki Bizottság (2016c): *Jelentés a Magyar Helsinki Bizottság 2016. szeptember 12-i látogatásáról a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal tompai tranzitzónájában*. 2016. október 11. http://www.helsinki.hu/wp-content/uploads/MHB-jelent%C3%A9s-Tompa-tranzit_2016_09_12.pdf
- MSF (2016): *Serbia: Sharp increase in violence against migrants since border closures in the Balkans*. July 22, 2016. <http://www.msf-me.org/en/news/news-media/news-press-releases/serbia-sharp-increase-violence-against-migrants-border-closures-balkans.html>
- Nagy, B. (2016): Hungarian Asylum Law and Policy in 2015–2016: Securitization Instead of Loyal Cooperation. *German Law Journal*, 17 (6), 1033–1081.
- Noll, G. (2003): Visions of the exceptional: legal and theoretical issues raised by Transit Processing Centres and Protection Zones. *European Journal of Migration and Law*, 5 (3), 301–341.
- Schmitt, C. (2005 [1985]): *Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press. https://pdflibrary.files.wordpress.com/2008/02/schmitt_polittheology.pdf
- Sik, E. – Simonovits, B. – Szeidl, B. (2016): Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *Regio*, 24 (2), 81–108.
- UNHCR (2016): *UNHCR alarmed at refugee death on Hungary–Serbia border*. June 4, 2016. <http://www.unhcr-centraleurope.org/en/news/2016/unhcr-alarmed-at-refugee-death-on-hungary-serbia-border.html>
- Wæver, O. – Buzan, B. – Kelstrup, M. – Lemaitre, P. (1993): *Identity, migration and the new security agenda in Europe*. London: Pinter.
- Wall, T. C. (1999): *Radical Passivity. Levinas, Blanchot, and Agamben*. New York: State University of New York Press.

SEBŐK ANNA

A VÉGZETTSÉG ÉS A FOGLALKOZÁS KAPCSOLATÁNAK HIERARCHIKUS, ÉRTÉKALAPÚ ELŐFELTEVÉSEN NYUGVÓ MÉRÉSE*

Összefoglalás. A tanulmány témája a diploma szakterülete és a végzett munka közötti illeszkedés értelmezési lehetőségeinek feltárása. Ennek során a felsőoktatási kimenet egyik dimenziójának tekintett illeszkedés későbbi vizsgálatához szükséges fogalmi és kutatási keret kialakítása az alapvető cél, miközben – a releváns szakirodalmi és kutatási előzmények feldolgozása révén – feltárjuk és rendszerezzük a témához kapcsolódó lehetséges megközelítésmódokat. Az áttekintéshez az illeszkedés értelmezésének három fő dimenzióját vesszük alapul: a hierarchikus/nem hierarchikus szemlélet, a képzés és a munka, mint vizsgálati nézőpont, valamint az alap- és az alkalmazott kutatások illeszkedéssel kapcsolatos dilemmáit. A tanulmány mindhárom értelmezési dimenzió mögé elméleti és empirikus bázist kíván gyűjteni annak érdekében, hogy fő célként – összegezve a képzés és foglalkozás illeszkedésének mérési és értelmezési ellentmondásait – megalkossa egy készülő empirikus illeszkedésvizsgálat szemléleti és terminológiai kereteit és megfogalmazza az erre épülő főbb kutatási kérdéseket.

Kulcsszavak: vertikális illeszkedés, felsőoktatás, DPR, adatintegritáció, munkaerőpiac

Abstract. The aim of this study is to introduce and discuss the possible interpretations of vertical matching between the graduates' field of work and the field of their former studies. For this end, the first goal of our work is to delineate the theoretical, conceptual and research framework of vertical matching (which is considered as one dimension of the higher education outcomes). Furthermore – by elaborating the literature and the results of former researches – we digest and methodize the potential approaches in this field.

To create such an overview, we use three main dimensions of the interpretation of vertical matching: the hierarchical/non-hierarchical approach (1), the research point of view focusing on the relationship between education and the labour market (2), and the related dilemmas of basic- and applied research. The introduction and discussion of these dimensions of vertical matching will also serve as a terminological and conceptual background for further research questions related to a future empirical research on vertical matching.

Keywords: vertical matching, higher education, graduate career tracking system, data integration, labour market

* Témavezető: Veroszta Zsuzsanna.

Bevezetés

A diploma szakterülete és a végzett munka közötti illeszkedés empirikus mérését megelőzően szükséges a téma tág kontextusának felvázolása és az elméleti háttér áttekintése. A tanulmány célja kibontani és összegezni a téma széles spektrumán megjelenő lehetséges kutatási kérdések szemléleti és terminológiai háttérét. A vertikális illeszkedés vizsgálatának elméleti háttere rendkívül fragmentált, ezért a tanulmány tartalma nehezen illeszthető lineáris-szerkezetbe. A következőkben bemutatásra kerülnek – egy példa segítségével – a hierarchikus és mintázat szempontú megközelítésmódok sajátosságai, a kutatási szemszög problematikája (munkaerőpiac vagy felsőoktatás irányából készített kutatások jellemzői), valamint az alkalmazott és alapkutatások inherens szempontjai. E három egység nem válik el élesen, ugyanakkor egyformán nélkülözhetetlenek a téma széles spektrumán megjelenő lehetséges kutatási kérdések szemléleti és terminológiai háttérének kibontásához.

„New Public Management”

A felsőoktatás szerepének átalakulása közvetett formában ugyan, de magában hordozta a felsőoktatási mérési rendszerek kialakulását is (Veroszta 2011). A „tudásalapú társadalomban”, a szisztematikus tudás iránti növekvő igény következtében megváltoztak a felsőoktatási intézményekkel szemben támasztott társadalmi elvárások (Teichler 2003). A megváltozott funkció és a társadalom nagyarányú, tömeges jelenléte a felsőoktatásban szükségsszerűvé tette az operatív irányítási rendszerek átalakítását. Halász Gábor mindezt az oktatásban, mint a modern társadalom egyik alrendszerében bekövetkezett komplexitásnövekedésre adott válaszként értelmezi (Halász 2001). Az európai jóléti államok finanszírozási és irányítási nehézségeinek következtében jellemzően decentralizálták a felsőoktatási rendszer irányítását: a menedzsmentgyakorlatok közigazgatásba ültetésével az intézmények kompetitív szemléletű, hatékonyság-központú és teljesítményorientált működésbe kezdtek (Hajnal–Gajduschek 2002). Az állami távirányítás, szupervízió következtében nagyobb hangsúlyt kap a felsőoktatási intézmények mérése és értékelése, ezáltal erősítve a versenyt, valamint a piaci szempontok súlyát (Vught 1993).

Értékelés

A döntés-előkészítés, valamint a társadalomtudományi eszközökkel végzett politikaértékelés kialakulásának okai visszavezethetők a különböző participációs ideológiák szempontrendszerének térnyerésére, a korábban ismertetett nagy rendszerek irányíthatóságának korlátos tulajdonságára, valamint a komplex rendszerek átlátásának problematikájára (Halász 2001).

A nemzetközi szakirodalomban „evidence based policyként” ismert, adatalapú döntéshozás igénye az orvostudomány területéről került át az oktatáskutatásba. E szemléletmód szerint a döntéseknek tudományos értelemben vett bizonyítékokon kell alapulniuk. Ugyanakkor a természettudományi vizsgálódás steril kísérleti körülményeit és objektív eredményeit a társadalomkutatás nem képes a saját szféráján belül rekonstruálni. Ennek oka a szociológus kutatói ideológiamentessége (Hemsley–Brown–Sharp 2003) és a minden körülményt kontroll alatt tartó kísérleti helyzetek megvalósíthatatlansága. A társadalmi kontextus bonyolult, sokdimenziós terét lehetetlen teljeskörűen feltérképezni (Halász 2001).

Jelenleg tehát az értékelésekből származó információk piaci, állami részről és az intézményi menedzsment szempontjából felértékelődtek, akárcsak az adatokat kezelő szakértők, értékelők csoportja. A szakértő szerepével a későbbiekben foglalkozunk.

Az illeszkedés a gazdaságtan tükrében

Az illeszkedés gazdaságtani elméleteit Kiss Zsuzsanna (2014) összegzése alapján mutatjuk be. A '70-es évek elején a diplomás munkák száma és egyben bérezése is visszaesett az Egyesült Államokban, így a frissdiplomások egy része szakterületén kívül kényszerült munkát vállalni. A megváltozott munkalehetőségek miatt a felsőoktatásba jelentkezők száma lecsökkent. Ezt a folyamatot Freeman (1975), a neoklasszikus közgazdaságtan képviselője a kereslet és kínálat közti viszony kiegyenlítődéseként interpretálja. Ehhez hasonló Rumberger (1981) elmélete, aki a felsőoktatási kimenet volumennövekedésével párhuzamos növekedő munkaerőpiaci fejlődés hiányát látta a jelenségben. A neoklasszikus megközelítést viszont cáfolják azok az empirikus eredmények, amelyek szerint az illeszkedés túlképzettségéből adódó hiánya a gazdaság állandó állapotához tartozik.

A szűrő- és jelzési modellek alapvetése, hogy a munkaadók nem rendelkeznek tökéletes információval – az egyéni termelékenységi és produktívítási potenciál tekintetében – a munkavállalókkal kapcsolatosan. Az állásra jelentkezők tökéletlen ismerete kockázatot hordoz magában, hiszen az információszerzés időt igényel. Spence (1973) kétféle jelzést különböztet meg a munkavállalókra vonatkozóan: (1) signals – változtatható tulajdonság, úgymint az iskolai végzettség; és (2) indices – nem megváltoztatható ismertetőjegyek, mint a nem és a kor. Ezek módosítása költségeket ró a munkaadóra, így a számbavételük hasznos szelekciós szempont a munkavállalók kiválasztása során. Az elmélet szerint a magasabb termelékenységű munkavállalók jelzése a magas iskolai végzettség. A szűrőelmélet megteremtője Arrow (1973) hasonló következtésre jutott: a munkaadó relatíve kis költséggel vagy költségmentesen szerezhet információt a jelentkezők iskolai végzettségéről, ezzel párhuzamosan termelékenységéről is. Véleménye szerint a felsőoktatás kettős szűrőként funkcionál, hiszen a felvételinél és a diploma megszerzésénél egyaránt meg kell felelnie a hallgatóknak. A munkaerőpiaci pozíció pusztán a diploma megszerzéséhez mint aktushoz kapcsolódó növekedését Arrow sheepskin-effectnek nevezi el. Hangsúlyozza, hogy idővel az iskolai végzettség helyét átveszi az értékelésben a megszerzett munkatapasztalat. A szűrőelméletet ért kritikák többsége az egyéni személyiségjegyek számbavételének hiányát nehezményezi, melyek a foglalkozások többségében szintén nagy jelentőségűek.

Az állásverseny-modell (Thurow 1975) alapvetése, hogy a szakértelem nem a munkavállalás előtt halmozódik fel, hanem az alkalmazás következtében és a munkához közvetlenül kapcsolható képzések során. Thurow úgy vélte, hogy nem a munkavállalók versenyeznek a munkaerőpiacon, hanem a munkaadók versenyeznek értük. Ez esetben a munkavállalók attribútumai megadják a munkaadó számára képzési költségeiket, és az iskolai végzettség csupán arról ad információt, hogy az egyén fogékony a további képzésre. A modell magyarázatot nyújt a túlképzettség kínálati oldalának jelenségére, hiszen az egyének törekvése a magasabb iskolai végzettség elérése felé irányul, hogy ezáltal kevésbé legyenek kiszoríthatóak pozíciójukból (Büchel 2001).

A hozzárendelés-modell az emberitőke-elmélet keresleti és kínálati oldalát is figyelembe véve a jövedelemeloszlások magyarázatára irányul, melyben a választás és a komparatív viszonyok hatékonyan jelölik ki az egyéneket az egyes munkakörökbe (Rosen 1978). Hartog (1980) szerint az egyének és az állások egyaránt szereplői

a bérek kialakításának, hiszen mindkettőhöz csoportosíthatóak képességek, tehát a munkaerőpiac képességek szerint strukturált. Az elmélet azonban nem tér ki arra, hogy a túlképzettség jelensége az egyéni képességek hiányából adódik, vagy a munkaerőpiac sajátosságaiból.

Szintén az illeszkedésvizsgálathoz kapcsolódó közgazdasági teória az álláskeresés-elmélet (Stigler 1989). E szemlélet alapján az árak még homogén termékek esetén sem azonosak, a legjobb ár megtalálása a különböző eladók megkeresését teszi szükségessé. Az elvárt megtakarítás mértéke annál nagyobb, minél nagyobb az árak szóródása, a keresés költsége pedig a megkeresett eladók számával közelíthető. Az optimális mértékű keresésről akkor beszélünk, ha az idő költsége, amelyet kereséssel töltöttünk, megegyezik az elvárt határhaszonnal. A későbbiekben ezt az alapvetően a munkaadó és az álláskereső információs aszimmetriájából adódó elméletet kiegészítették a munkahelyváltás lehetőségével is. Tzannatos (1992) a rezervációs bér kialakulásába beépíti az időtényezőt: a régóta állást kereső alacsonyabb bérért is elvállalja a munkát. Az elmélet magyarázatot nyújt a végzettséghez nem illeszkedő munkakör betöltésére.

Az illeszkedés mérésének hierarchikus és mintázat alapú megközelítésmódja

A végzettség és munka kapcsolata

A diploma szakterülete és a végzett munka közti illeszkedés vizsgálata nemzetközi szinten nagy érdekéldésre tart számot. A téma mikro- és makroszinten is megtérülési szempontokat vet fel, hiszen a felsőoktatási képzésbe való beruházás kérdése egyéni, piaci és társadalmi szinten is költséghatékonyági szempont (a felsőoktatást az emberitőke-elmélet ideológiai keretein belül vizsgálva). A végzettségnek megfelelő foglalkozás vizsgálatának kutatási szempontként való megragadása önmagában elköteleződést jelent amellelt a széles körben elfogadott nézet mellett, miszerint a felsőoktatás egyik célja az egyéni munkaerőpiaci versenyképesség javítása.

A minőségi és mennyiségi szempontból is teljes körű illeszkedés lehetetlen a felsőoktatási kimenet és a munka világa között. Ennek néhány oka az egyetemek hagyományos értékeinek – reflexív tudásátadásra való törekvés – továbbélése, az externáliák sokszínűsége, a munkaerőpiaci igények előrejelezhetetlensége és a munkaerőpiaci döntések komplexitása.

A nemzetközi szakirodalomban „skills matching”-ként emlegetett illeszkedéstípus a felsőoktatásban megszerzett kompetenciák munkaerőpiaci megtérülését vizsgálja. Az ilyen jellegű egyezések részleteiről a volt hallgatók és a munkaadók tudnak beszámolni. Magyarországon az 1, 3 és 5 éve végzett frissdiplomásokat 2006 óta kérdezik meg arról, hogy a felsőoktatási tanulmányaik alatt megszerzett készségeket milyen mértékben hasznosítják munkájuk során.

A kompetencia-szemponitú illeszkedés hiánya adódhat a munkakör betöltéséhez szükséges készségkészlet magasabb és alacsonyabb mértékéből is. Ezt bizonyítja a világgazdasági fórum által kiadott közlemény is, mely szerint a gyakorta felmerülő szektoronkénti, szakmánkénti vagy éppen régiókénti munkaerőhiány nem pusztán a felsőoktatási intézmények kis létszámú kibocsátásából adódik, hanem közrejátszanak egyéb tényezők is: az elégtelen munkakörülmények, a nem versenyképes bérezés, a régiókénti sajátosságok, illetve az elégtelen rekrutációs eszközök (WEF 2014). A végzettség és a végzett munka igénybevétele közti illeszkedési szakadék –

a fentebb említett dokumentum tanúsága szerint – alulképzettség esetén idővel csökken, a felülképzett dolgozók esetében azonban hosszú távú változatlanág mellett véglegesen elvesznek a kihasználatlan kompetenciák. Éppen ezért a fórum résztvevői fontosnak tartották lefektetni, hogy a jól működő gazdaság egyik alapja a dolgozók folyamatos képzése, valamint a hatékonyabban működő pályaválasztási tanácsadási rendszerek fejlesztése.

Galasi és szerzőtársai horizontális és vertikális illeszkedést különböztetnek meg (Galasi–Tímár–Varga 2001). A horizontális illeszkedésről akkor beszélünk, ha valaki a szakterületének megfelelő munkát végez. Az ilyen irányú illeszkedés mérésére többféleképpen kerülhet sor: a hallgatók válaszai alapján a kutató utólagosan kódolja az egyes képzési kimenetekhez tartozó illeszkedő szakmákat, vagy a megkérdezett valamilyen skálán osztályozza magát aszerint, hogy az aktuális munkája milyen mértékben kapcsolódik a megszerzett képzéséhez.

A vertikális illeszkedés a túlképzettséget és az alulképzettséget vizsgálja. Ha a megfigyeltnek épp a foglalkozás gyakorlásához szükséges képzése van, akkor vertikálisan illeszkedő a munkaerőpiaci helyzete. Ez az illeszkedéstípus is többféleképpen mérhető, ugyanakkor ez az egyetlen olyan eset, ahol a végzettek konkrét megkérdezése nélkül, csupán az adminisztratív regiszterekben szereplő adataikat figyelembe véve tudunk közeleltő igazságtartalmú eredményt mondani, mivel Magyarországon a NAV adatbázisaiban szereplő FEOR kódok a diplomát és nem diplomát igénylő munkaköröket többé-kevésbé jól különítik el. A későbbiekben az adatok érvényességének kérdéskörével részletesen foglalkozunk.

Hierarchikus szemléletmód

Az illeszkedés vizsgálatának egy lehetséges módja a csupán egy mutatószám alapján történő összehasonlítás. A következő példával a felsőoktatásból kikerülő vertikális illeszkedését fogjuk bemutatni kétdimenziós elemzések eredményeinek tükrében. A vizsgált alapsokaság az alap-, mester- és osztatlan képzésen abszolvált, a megfigyelés idején dolgozók köre. Az adatok a DPR – Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2014-ből származnak.¹

A diplomás munkakörben dolgozók vizsgálata tehát megadja, hogy 2013 májusában a jövedelemmel rendelkezők közül hányan végeztek felsőfokú végzettséget igénylő munkát (*1. táblázat*). A kategorizáció a 0–3 értékek valamelyikével kezdődő FEOR kódok leválogatásával jött létre. Mivel a FEOR kódok nemzetközi szabványnak megfelelően lettek kialakítva, sok esetben nem képesek teljes mértékben leírni a valós munkaerőpiaci pozíciókat, valamint a FEOR-rendszer mechanikusan, kontrollálatlan körülmények között, a munkaadó által töltődik fel, így a valóságnak megfelelő értékek bevitele is mutathat hibákat. Mindezek együtt szisztematikus torzítást okozhatnak az illeszkedési vizsgálatokban.

¹ Az elemzés során felhasznált adatbázis a Diplomás Pályakövetési Rendszer keretein belül jött létre a Felsőoktatási Információs Rendszer, a Diákhitel Központ Zrt., a Magyar Államkincstár, a Nemzeti Adó- és Vámhivatal, az Országos Egészségbiztosítási Pénztár, az Országos Nyugdíjbiztosító Főigazgatóság és a Nemzeti Munkaügyi Hivatal által tárolt, pályakövetési célokra alkalmas adatok anonim, egyénsoros egyesítése révén. Az adatbázis a 2009/2010-es és a 2011/2012-es tanévben felsőoktatásban végzett teljes évfolyamok felsőoktatási és munkaerőpiaci adatait tartalmazza. A vizsgálat során felhasznált adatok a végzettek 2013. májusi státusza vonatkoznak.

1. táblázat: A diplomás munkát végzők aránya képzési terület szerinti bontásban – alap-, mester- és osztatlan képzésen végzett dolgozók, 1, 3 évvel az abszolutórium megszerzése után; $N=56\,241$ fő

	Diplomás munkát végez (%)
Pedagógusképzés	91,9
Orvos- és egészségtudomány	91,1
Informatika	90,7
Művészet	86,4
Műszaki	83,3
Közigazgatási, rendészeti és katonai	82,9
Jogi	82,2
Hitéleti	72,3
Gazdaságtudományok	71,3
Társadalomtudomány	70,2
Természettudomány	69,0
Bölcsészettudomány	65,7
Agrár	64,6
Művészetközvetítés	61,4
Sporttudomány	59,9
Együtt	77,6

Forrás: DPR – Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2014.

A dolgozó frissdiplomások képzési területenkénti bontásából az látható, hogy legnagyobb arányban (91,94%) a pedagógus képzési területen végeztek dolgoznak diplomát igénylő munkakörökben, közel hasonló arányt mutatnak az orvos- és egészségtudomány képzési terület végzettjei (91,14%) és az informatikus abszolváltak (90,67%).

Az alapképzéses végzettségűek 71,8 százaléka dolgozott a megfigyelés időpontjában diplomát igénylő munkakörben, ez az arány viszont a mesterképzésen vagy osztatlan képzésen végzettségnél 20–25 százalékponttal magasabb volt (90,4 és 95,2%) (2. táblázat). Példaelemzésünk homlokterében álló humán (bölcészettudományi, társadalomtudományi és pedagógiai), valamint a műszaki-informatikai képzési területeken diplomát szerzett dolgozók esetében ettől némileg eltérő kép rajzolódik ki. Előbbiek esetében az alap- és mesterképzési szakok végzettjei között szélesebb az illeszkedésben megmutatkozó szakadék (69,6 és 91,6%), a műszaki és informatikai képzési területen ugyanakkor kisebb különbségekkel találkozhatunk. Ebből jól látszik, hogy a humán végzettségűek kisebb arányban jutnak diplomás munkakörökhöz mesterképzéses diploma nélkül, ellenben műszaki és informatikai területen jó eséllyel már BSc diplomával is a végzettségnek megfelelő állásra lehet szert tenni (vö. 2. táblázat – Képzési szint).

2. táblázat: Az illeszkedés háttérében álló tényezők humán, műszaki és informatikai területen, valamint az összes képzési területen (a diplomás munkát végzők aránya; χ^2 statisztikák) $N = 28\,945$

	Diplomás munkát végez (%)		
	Összes képzési terület	Humán	Műszaki, informatikai
Képzési szint	$p = 0,000^{***}$	$p = 0,000^{***}$	$p = 0,000^{***}$
Alapképzés (BA/bsc)	71,8	69,6	82,9
Egységes, osztatlan képzés	95,2		97,9
Mesterképzés (MA/msc)	90,4	91,6	95,7
Munkarend	$p = 0,000^{***}$	$p = 0,000^{***}$	$p = 0,000^{***}$
Nappali	74,0	67,7	86,5
Esti	86,5	88,3	93,8
Levelező	82,0	85,5	82,0
Távoktatás	74,9	80,5	79,3
Évfolyam	$p = 0,026^*$	$p = 0,025^*$	$p = 0,296$
2009/2010	77,1	77,4	85,1
2011/2012	77,8	78,5	85,5
Nem	$p = 0,000^{***}$	$p = 0,080$	$p = 0,000^{***}$
Férfiak	81,1	78,8	87,0
Nők	75,6	77,8	77,8
Kor	$p = 0,000^{***}$	$p = 0,000^{***}$	$p = 0,189$
20–25 évesek	70,4	64,3	85,9
26–27 évesek	74,8	69,9	85,8
28–34 évesek	77,9	78,2	85,3
35–68 évesek	88,3	91,4	83,3
Együtt	77,6	78,0	85,3
N	56 190	19 881	9064

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Forrás: DPR – Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2014.

Az elemzéseinkben szereplő dolgozók képzésének munkarendje szerint is számottevő különbségeket figyelhetünk meg a vertikális illeszkedés tekintetében. A képzési területek teljes vertikumában az esti képzéseken végzettek dolgoznak legnagyobb arányban diplomát igénylő munkakörben (86,5%), ezt követik a levelezőn végzettek (82,0%), a korábban távoktatásban (74,9%) és végül a nappali munkarendben tanulók (74,0%). A humán területen hasonló tendenciát figyelhetünk meg, annyi eltéréssel, hogy az esti, levelező és távoktatás munkarendben diplomát szerzett dolgozók az előbbieknél nagyobb arányban helyezkedtek el diplomás munkakörökben,

míg ez a nappali tagozaton végzettek csupán körülbelül kétharmadának sikerült. A műszaki képzési területen végzettek esetében már jelentősebb arányeltolódások rajzolódhatnak ki a képzési területek összességéhez képest, esetükben ugyanis a korábban távoktatásban tanulók illeszkedése a legkedvezőtlenebb (ami még így is 79,3%), és a korábban nappali (86,5%) és esti munkarendben tanulóké (93,8%) a legkedvezőbb (vö. 2. táblázat – Munkarend).

Vizsgálatunkban két évfolyamon, a 2010-ben és a 2012-ben végzettek szerepelnek, közöttük viszont a vertikális illeszkedés tekintetében nem látható számottevő eltérés. Az összes képzést, illetve a humán területeket vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a végzettség megszerzésének az éve és az illeszkedés összefüggése csak 5 százalékos szinten szignifikáns a vonatkozó χ^2 -próbák szerint (a későbbi évfolyam végzettjei között néhány tized százalékponttal nagyobb arányban fordulnak elő diplomás munkakörben dolgozók). A műszaki képzési terület kapcsán viszont még ilyen mértékű összefüggésről sem beszélhetünk² (vö. 2. táblázat – Évfolyam).

A vertikális illeszkedés szociodemográfiai háttérével kapcsolatban egyrészt azt állapíthatjuk meg, hogy a nők nehezebben jutnak diplomát igénylő munkákhoz. A képzési területeket egyben vizsgálva a férfiak négyötöde (81,1%), a nőknek viszont csak háromnegyede helyezkedett el (75,6%) diplomás munkakörben, a műszaki-informatikai területen ez a különbség még nagyobb, majdnem 10 százalékpont (87,0 és 77,8%). Érdekes módon a humán területen nincs számottevő különbség a nők és férfiak munkaerőpiaci illeszkedése között (vö. 2. táblázat – Nem).

A különböző korúak diplomát igénylő pozíciókban való elhelyezkedésének esélyei a műszaki és informatikai területen nem mutatnak számottevő eltérést. Általánosságban az látható, hogy a 20–25 éves korcsoport mindössze 70,4 százalékanak sikerül diplomás munkahelyen elhelyezkednie, viszont a kor előrehaladtával ennek esélye javul, a 35 évesek esetében az arány már 88,3 százalék. A humán képzési területekről a munkaerőpiacra frissen kikerültek kisebb valószínűséggel találnak diplomát igénylő munkát (64,3%), viszont a későbbiekben, 35 év felett valamivel az átlagosnál jobbak az esélyeik (91,4%) (vö. 2. táblázat – Életkor).

Mintázat alapú szemléletmód

A mintázat alapú megközelítésmódot egyrészt az teszi szükségessé, hogy önmagukban az előbbi mutatók nem sokat tárnak elénk a vizsgált társadalmi jelenség komplexitásából, másrészt kizárólag a kétdimenziós összefüggések vizsgálatára támaszkodva akár téves következtetések levonására is juthatunk.³ A vertikális illeszkedés háttérének többdimenziós vizsgálatával ezért egyrészt arra a kérdésre keressük a választ, hogy a korábban bemutatott összefüggések ténylegesen fennállnak-e, és ha igen, ugyanolyan, vagy esetleg más természetűek. Arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen együttes hatása van a korábban már vizsgált tényezőknek, milyen hatásmechanizmusok alakítják az illeszkedést a többdimenziós térben. Ennek érdekében a továbbiakban két

² Fontos megjegyeznünk, hogy az elemzésekhez használt adataink a 2009/2010-ben és 2011/2012-ben végzettekre és az azóta munkába állókra nézvést közel teljes körűek, így a – véletlen mintavételt feltételező – szignifikanciapróbák eredményeit csak azért közöljük, hogy hozzávetőleges képet kapjunk vizsgált összefüggések erősségéről. Feltételezésünk szerint a viszonylag nagy elemszámok ellenére is alacsonyabb szinten, vagy egyáltalán nem szignifikánsnak mutatott összefüggések relevanciája kisebb.

³ Jó példa erre a Simpson-paradoxon: egy csoportra érvényes megállapítás előjele megfordulhat a csoport kettébontásával.

logisztikus regressziós modell (3. és 4. táblázat) és két CART döntési fa⁴ (1. és 2. ábra) eredményeit ismertetjük. A logisztikus regresszió segítségével kontrolláljuk a kétdimenziós összefüggéseket, és megvizsgáljuk, hogy az egyes változók esetében csoportszinten is (pl. esti és levelező szakon végzettek) számottevők-e az eltérések. A CART döntési fa pedig a többdimenziós szabályszerűségek feltárása és bemutatása érdekében szerepel elemzésünkben.

3. táblázat: A vertikális illeszkedés hátterében álló többdimenziós összefüggések a humán képzési területeken (logisztikus regresszió; klasszifikáció pontossága = 75,27%); N= 19 881 fő

	exp(B)	Waldχ ²
Képzési szint		0,000***
Alapképzés (BA/bsc) (ref.)		
Mesterképzés (MA/msc)	2,670	0,000***
Képzési terület		0,000***
Bölcsészettudomány (ref.)		
Pedagógusképzés	3,901	0,000***
Társadalomtudomány	1,337	0,000***
Munkarend		0,000***
Esti (ref.)		
Levelező	0,989	0,949
Nappali	1,056	0,757
Távoktatás	1,398	0,445
Nem		0,419
Férfi (ref.)		
Nő	0,995	0,91
Évfolyam		0,000***
2009/2010 (ref.)		
2011/2012	0,891	0,003**
Kor	1,081	0,000***

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Forrás: DPR – Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2014.

⁴ A CART döntési fa algoritmus GINI-együttható alapján olyan változókat és olyan osztási pontokat keres, amelyek mentén a függő változó szerint lehető leginkább különböző, belül pedig a lehető legtisztább (leghomogénebb) két csoport hozható létre. A kettéosztás (vágás) így a lehető legmeghatározóbb független változó mentén kezdődik. A vágás vagy addig tart, amíg ez a belső homogenitás és külső heterogenitás növelhető, vagy az algoritmus már nem tudja továbbosztani az adatokat (általában valamilyen előre beállított leállási kritérium miatt). A döntési fa ágainak végén (levelek) a függő változó eloszlását láthatjuk (Bodon–Buza 2014).

A humán képzési területen végzettek munkaerőpiaci illeszkedésének magyarázatára létrehozott logisztikus regressziós modellben (vö. 3. táblázat) a nemet leszámítva minden független változó hatása szignifikáns. Ez egybeesik azzal, amit a kétdimenziós összefüggések vizsgálatakor láthattunk. Továbbra is megmaradtak azok az összefüggések, hogy a mesterképzéses szakot végzettek és az idősebbek tudnak diplomát igénylő pozíciókban elhelyezkedni. A képzési területekhez tartozó esélyhányadosok is a korábbi eredményeket erősítik meg: a bölcsészettudományi képzési területhez képest a társadalomtudományi képzési területen végzetteknek van nagyobb esélye diplomás munkához jutni, és ez az esély a pedagógus végzettségűeknél a legmagasabb.

Eltér azonban a korábbiaktól a munkarend és az évfolyam hatása. A többi független változó kontroll alatt tartásával utóbbi esetében az látható, hogy megfordul az összefüggés iránya, és éppen a későbbi évfolyam (2011/2012) végzettjeinek illeszkedése a kedvezőtlenebb [$\exp(B)=0,891$].

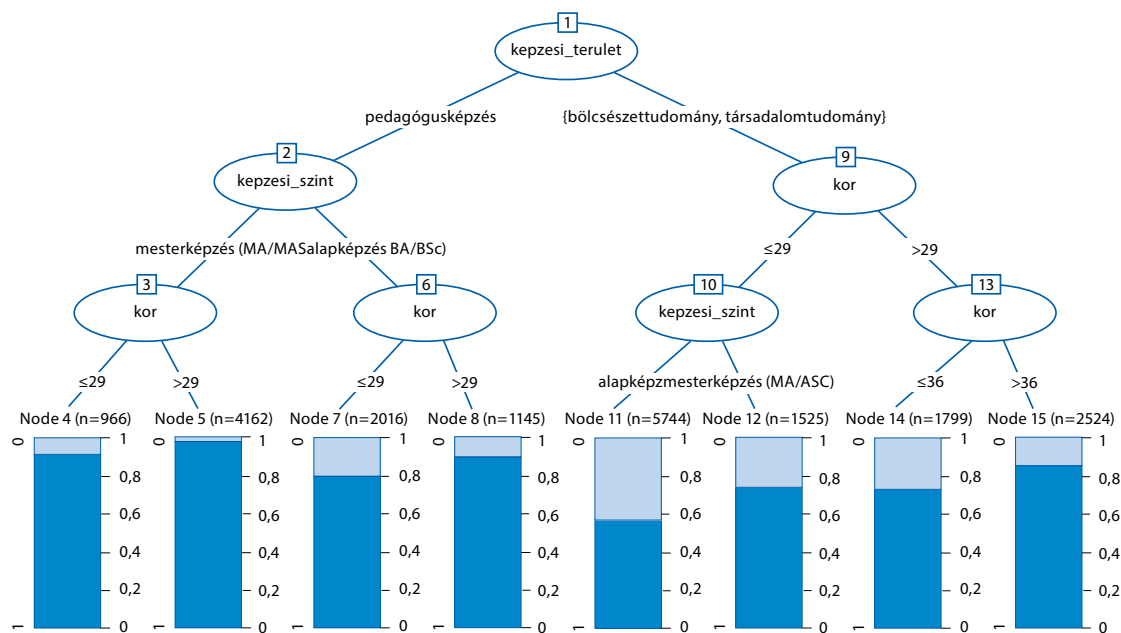
A különböző munkarendű képzéseken végzettek vertikális illeszkedése is árnyaltabb képet mutat az egyszerű, kétdimenziós elemzések eredményeihez képest. Az látható ugyanis, hogy a távoktatásban résztvevők esélye a legmagasabb arra, hogy diplomát igénylő pozícióba nyerjenek felvételt, őket követik a nappali tagozaton végzettek (akiknél a legkisebb arányú illeszkedést láttuk), majd a levelező és az esti tagozatosok. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy dacára a magas elemszámnak és annak, hogy a változó hatása összességében szignifikáns, a különböző munkarendek végzettjeinek esélyhányadosa között nincs számottevő különbség a Wald-statisztikák alapján (vö. 3. táblázat)

A kétdimenziós elemzések és a többváltozós módszerek eredményei között a munkarend és a végzés éve kapcsán látott különbség jól példázza azt, hogy miért szükséges a vertikális illeszkedés mintázat alapú, többdimenziós vizsgálata. Ahhoz, hogy a jelenség vizsgálata során ne vegyünk számításba csak látszólag létező összefüggéseket, és ne vonjunk le téves következtetéseket a valóságban komplexebb módon fennálló hatásmechanizmusokról, szükséges ezeknek a módszereknek az alkalmazása.

Az 1. ábrán látható döntési fa alapján a humán képzési területen végzettek esetében a munkarend és az évfolyam nem számottevően meghatározó az illeszkedés szempontjából. A legfontosabb tényező, hogy milyen konkrét képzési területen szereztek diplomát a dolgozók. Ennek oka abban keresendő, hogy kimagaslóak a pedagógusok illeszkedési mutatói (a homogén munkaerőpiaci helyzet és a szektorra jellemző korrekt FEOR-használat egyaránt befolyásolja a látottakat). Az ő esetükben azt állapíthatjuk meg, hogy a 29 évnél idősebb, mesterdiplomával rendelkezők szinte kivétel nélkül diplomát igénylő munkakörökben dolgoznak. A pedagógusoknál a képzettség szintje és a 29 éves kor általában is vízválasztónak tekinthető: a mesterdiploma a fiatalabbak esetében is 90 százalék feletti illeszkedést vetít előre, és a 29. életévüket betöltötték alapképzéses diplomával is körülbelül ugyanekkor valószínűséggel tudnak diplomát igénylő munkakörbe kerülni. Az illeszkedés csak a fiatal, alapképzést teljesített pedagógusoknál tekinthető relatíve alacsonynak (kb. 80%).

Ugyanez a csoport a bölcsész- és társadalomtudomány területéről érkezők esetében kevesebb, mint 60 százalékos valószínűséggel talál a végzettségének megfelelő munkát. A fiatal (kor < 29) mesterképzést végzettek és a 29 és 36 év közöttiek esetében ez az arány nagyjából 75 százalék, és ezen a két tudományterületen a legalább 36 évesek számítanak legnagyobb eséllyel a diplomás munkára (> 80%).

1. ábra: Az illeszkedés háttérében álló többdimenziós összefüggések a humán képzési területeken (CART döntési fa; klasszifikáció pontossága = 78,02%); $N=19\,881$ fő

Forrás: DPR – Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2014.

A műszaki képzési területen végzett dolgozók kapcsán (vö. 4. táblázat) is azt láthatjuk, hogy a kétdimenziós elemzések során feltárt összefüggések a többdimenziós térben is jelen vannak, bár az évfolyam (a végzés éve) és az életkor hatása valamivel erősebbnek tűnik (a kereszt tábláikban nem láttunk szignifikáns összefüggést, míg az alábbi modellben – ugyan csak 5 százalékos szinten, de – szignifikáns a hatásuk). Az összefüggések természetét tekintve is ugyanazt láthatjuk a logisztikus regressziós modellünkben: a végzettségnek megfelelő, diplomás munkakörökben való elhelyezkedés esélye magasabb az osztatlan képzésben vagy mesterképzéses szakon tanulók esetében. A műszaki végzettségükhöz képest lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak a vertikális illeszkedés szempontjából az informatikusok. Ezen kívül a független változók kontrollálása mellett is úgy tűnik, hogy aki esti vagy nappali munkarendben tanult informatikai vagy műszaki területen, az nagyobb eséllyel számíthat arra, hogy diplomát igénylő munkát végez majd. Az esélyhányadosok is megerősítik továbbá, hogy a két képzési területen végzett nők lényegesen nehezebben találhatnak a végzettségüknek megfelelő munkát.

A két megfigyelt évfolyam kapcsán ugyanaz a változás figyelhető meg, mint amit a humán területnél már láthattunk: a többdimenziós összefüggéseket vizsgálva úgy tűnik, hogy a 2012-ben végzettek nehezebben helyezkednek el diplomás munkakörben (vö. 4. táblázat).

4. táblázat: Az illeszkedés háttérében álló többdimenziós összefüggések a műszaki és informatikai képzési területen (logisztikus regresszió; klasszifikáció pontossága = 85,18%); $N=9064$ fő

	exp(B)	Wald χ^2
Képzési szint		0,000***
Alapképzés (BA/bsc) (ref)		
Mesterképzés (MA/msc)	2,670	0,000***
Képzési terület		0,000***
Bölcsészettudomány (ref)		
Pedagógusképzés	3,901	0,000***
Társadalomtudomány	1,337	0,000***
Munkarend		0,000***
Esti (ref)		
Levelező	0,989	0,949
Nappali	1,056	0,757
Távoktatás	1,398	0,445
Nem		0,419
Férfi (ref)		
Nő	0,995	0,91
Évfolyam		0,000***
2009/2010 (ref)		
2011/2012	0,891	0,003**
Kor	1,081	0,000***

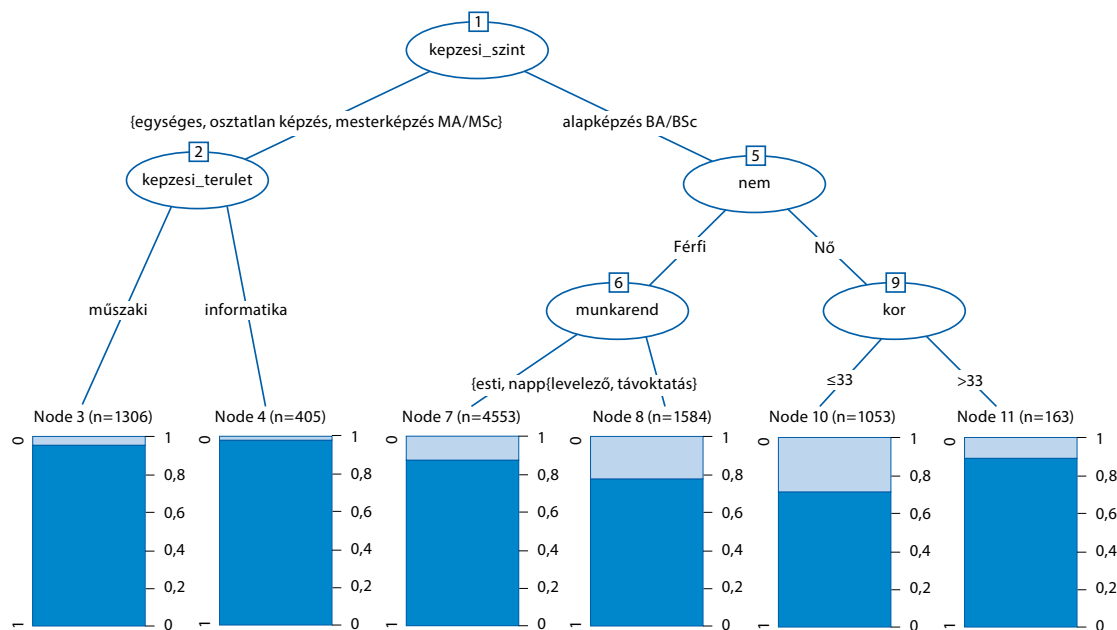
*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Forrás: DPR – Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2014.

A 2. ábrán összefoglalt döntési fa eredményei alapján az látszik, hogy illeszkedés szempontjából a képzési szint szerint van a legnagyobb különbség a műszaki és informatikai területen dolgozók esetében. Az osztatlan vagy mesterképzéses szakot végzettek esetében a vertikális illeszkedés közel tökéletes, ahogy korábban már láthattuk, valamelyest az informatikusoknál magasabb.

Az alapképzéses diplomával rendelkezők körében a 34 évesnél fiatalabb nők (kb. 70%), és a levelező vagy távoktatási munkarendben tanult férfiak (kb. 78%) illeszkedésmutatói tekinthetők relatíve kedvezőtlennek. Az életkor előrehaladtával a két vizsgált képzési területen végzett nők „hátránya” csökkenni látszik, az alapképzéses diplomával rendelkező, 33 évnél idősebb nők közel 90 százaléka diplomás munkakörben dolgozik. Ehhez nagyon hasonló a nappali vagy esti tagozaton tanult férfiak esetében látható illeszkedés aránya.

2. ábra: Az illeszkedés háttérében álló többdimenziós összefüggések a műszaki és informatikai képzési területen (CART döntési fa; klasszifikáció pontossága = 85,35%); $N=9064$ fő

Forrás: DPR – Adminisztratív Adatbázisok Egyesítése 2014.

A képzés és a munka illeszkedésének vizsgálati nézőpontja

Az illeszkedés kérdéskörére tekinthetünk úgy, mint a felsőoktatás munkaerőpiaci lenyomatára, de előfordulhat olyan kutatási nézőpont is, ahol a kíváncsított megfogalmazás inkább a munkaerőpiac igényeit kiszolgáló felsőoktatási termelés. Az előbbi problémafelvetésből is látszik, hogy az illeszkedés kérdéskörét áthatja a hagyományos felsőoktatási intézményi értékek és a piaci igények konfliktusa.

Hasznosítható tudás

Ulrich Teichler 2003-as munkájában összegzi a hasznosítható tudás irányába haladó felsőoktatás ismérveit. Az 1970-es évektől a felsőoktatási intézményekre nyomást gyakorol a tudásalapú társadalom releváns ismeretek iránti igénye. Ez a kihívás magában hordozta a tanterv lényegi megváltoztatását, nagyobb hangsúlyt fektetve a szakmai kvalifikációk, a kulcskvalifikációk átadására, valamint a későbbi foglalkoztathatóság szempontjaira (ilyenek a munkahelyi felvételi és álláskeresési folyamatok stratégiáinak tanterven belüli oktatása). Mivel napjainkban már a gazdaság alapját a hasznosítható tudás képezi, így szakpolitikai forrásallokációs szempontként is megjelennek a megtérülést előtérbe helyező elemek. Az intézmények közti versenyhelyzet miatt a hagyományos egyetemi kultúrával rendelkező intézmények is elmozdulnak az eszközként felhasználható ismeretek oktatásá-

nak irányába, így elvesztve azon jellegzetességüket, hogy a reflexív tudás megszerzését segítik és erősítik (Scott 1998). A tananyag változásának iránya is kérdésessé vált, hiszen a piacra termelés szempontja beemelte a specializáció és az interdiszciplináris tudás konfliktusát. A munkaerőpiaci logika beépülése az egyetemi kutatási tevékenységek válságát okozza, hiszen a finanszírozás motivációja a későbbi gazdasági megtérülés. Ugyanezen logika mentén egyes tantárgyak, szakok vagy teljes képzési területek válhatnak a piaci szempontok szerint illegitimé, és az átalakulás veszteseivé.

A vizsgálati szemszög és a kutatási kérdések kiválasztása

Veroszta Zsuzsanna (2011) összegzi az egyetemi szempontú és a munkaerőpiac felől vizsgált oktatás-kutatás sajátosságait. A munkaerőpiac mint befogadó közeg vizsgálati szempontja az irányában eltérő kutatási kérdések ellenére nem nélkülözheti az előzetesen kialakított társadalomtudományi elvi megfontolásokat, úgymint a foglalkoztathatóság fogalmának tisztázását (Polónyi 2010), az állami szerepvállalás kérdéskörének azonosítását (Polónyi–Tímár 2001), valamint a felsőoktatásban átadott ismeretek gyakorlati relevanciájával kapcsolatos szemléletmód tematizációját (Teichler 2003).

A jellemző kutatási kérdések mindkét vizsgálati nézőpontból a klasszikus közgazdaságtan, azzal együtt pedig az emberitőke-elmélet ideológiai alapjaiból indulnak ki. Ilyenek a pályaelhagyás, a különböző illeszkedéstípusok vizsgálata, a foglalkoztatási stratégiák megragadásának módja és annak elvi lehetőségei, a jövedelem, valamint a foglalkoztatottá válás esélyeit célzó vizsgálatok. Ezen felül a lehetséges vizsgálódás tárgyát képezheti a sikeresség többdimenziós jellegének elemzése mellett a szubjektív értékelési szempontok beemelése (Veroszta 2010).

A fenti mutatókat tovább árnyalják az olyan értelmezési keretet nyújtó jelenségek, mint a felsőoktatásból történő kilépés sokfélesége és az átmenetelmélet szerinti különösen képlékeny állapota a frissdiplomás munkaerőpiaci helyzetnek. A statikus megfigyelői álláspont egy lehetséges negatív hozadéka, hogy nem véve tudomást az egyéni stratégiákról, a felsőoktatás és munkaerőpiac interakcióiról, egyszeri aktusként értelmezhetjük a felsőoktatási kibocsátást (Veroszta 2010). A helyzet ennél komplexebb: a tanulmányok alatti gyakori munkavégzés egyre inkább elhomályosítja az éles határvonalú munkaerőpiaci átmenetet, valamint a munka világából a képzésbe történő vissza-visszalépéseknek sajátos íve lehet (Szemerszki 2010). Ezen okok miatt a kilépés értelmezésében a szigorú elhatárolás egyfajta pillanatkép rögzítését jelentheti, míg az átmenet folytonosságán alapuló kutatói szemléletmód a vizsgálatba az időintervallumban gondolkodást és az egyéni motivációk (Veroszta 2009) beemelését is indokoltá teheti (Veroszta 2011). Az átmenetelmélet elemzési szempontrendszere szintén elengedhetetlen a felsőoktatási kimenet vizsgálatakor. Zinnecker (1993) „ifjúsági korszakváltás” elméletével a napjainkra jellemző kitolódott ifjúsági életszakaszra hívja fel a figyelmet. A kibocsátás vizsgálatakor tekintettel kell lennünk az e szakaszra jellemző életmód- és értékszempontok megragadására, valamint az életszakaszra jellemző munkaerőpiaci stratégiákra.

Az illeszkedéskutatások felhasználásának vetületei

Az alkalmazott és az alapkutatások közti distinkció megtétele különösen releváns az oktatás-kutatás területén, ugyanis – mint azt a következőkben látni fogjuk – a felsőoktatás-kutatás fokozottan nem élvez védettséget a célhoz rendelt kutatási igényekkel szemben. Az oktatás-kutatás eredményeit figyelemmel kísérik a szakpolitikai döntéshozók, az intézményi menedzsment és irányítás szereplői, valamint a piaci stakeholderek egyaránt. Az eredmények sokrétű alkalmazása többféle elemzői munkakört – kutató, elemző, szakértő, tanácsadó – szült.

Az adatok szakpolitikai vetületének szerteágazó irodalma van. Az *evidence-based* szemlélet térnyerése a szakpolitikai döntéshozásban a természettudományos áthallás miatt objektívebb színben tünteti fel az egyes döntések alapjául szolgáló érveket. Ez imponáló lehet a szakpolitikai döntéshozók számára, ugyanakkor a feltevés kétes alapokon nyugszik. A korábban már idézett fenomenológiai megközelítés tükrében belátható, hogy a társadalomtudományi kutatás természeténél fogva nem lehet objektív, ezért javasolja Hammersley (2001) az „evidence informed” elnevezést. Amit a társadalomtudományban adatnak tartunk, függ attól, hogy miként definiáljuk a megismerést (Veroszta 2011). A kutatási kimenet tényeinek definiálása ebben az értelmezésben már a politikai stratégia legitimációs szintjéhez kötődik.

A szakpolitikai körökben egyre népszerűbb adminisztratív adatok másodelemzésének használata további problémákat vet fel. A kutatásokból származó adatok előzetes kutatói döntésektől terheltek, hiszen a regiszterek tartalma létrejöttük okán nem idomul a kutatók, elemzők kérdéseikhez. Mint azt a FEOR kódok használatánál is láthattuk, a hatalmas adatmennyiség egyedi döntések sorával hozható elemezhető állapotra. Ezért az adatok tényként való interpretációja nem megalapozott (Veroszta 2011). Másik fontos szempont, hogy a kutatási adatok pontos tartalmának és értelmező közegének ismerete elengedhetetlen a döntéshozás során. Előzetes koncepció és kérdésfelvetés nélkül vagy azt megelőzően nem lehet célhoz kötött adatbázist – az elemzések forrását – létrehozni. A fentiek hiányában közölt és alkalmazott adatok jelentés nélküliek, tehát nem alkalmasak a döntések előkészítésére, csupán azok utólagos legitimációjára (uo.).

Veroszta (2011) az adatalapú döntéshozás sérülékenységeinek fő okaival részletesen foglalkozik. Az elsőként említett probléma a professzionális cselekvés és a kutatás révén szerzett tudás eltérő világa. Második a predikció és a „what works” irányítási szemléletet megakadályozó tényezők: a logikai képtelensége annak, hogy a megszerzett tudást a későbbi cselekvések szervező erejeként használjuk fel (Biesta 2007). A harmadik szempont szerint lehetetlen az objektív megismerés, mivel az egyéni adottságokon, szokásokon, kulturális és társadalmi hagyományokon nyugvó egyedi tapasztalatokon alapul (Segesváry 2008). Tudományelméleti szempontból pedig a megfigyelő is részét képezi az általa vizsgált rendszernek (Dénes–Farkas 2007). Az elemzői gondolkodás természeténél fogva tehát nem elég komplex, így a logikai következtetések levonása kényszerűen lineáris, egyszerűsített sémákban folyik. A jövőre vonatkozó megállapítások csupán valószínűségi természetűek lehetnek, azaz alternatív jövőket, különböző forgatókönyveket vázolhat fel a szakpolitikai értékelő. A tényleges társadalmi gyakorlat megvalósítási hiányosságai, valamint a javaslatok időbeni és térbeni korlátozottsága miatt a szakértői álláspont jobbító hatása kérdéses (Halász 2001). Furlong és Oancea (2005) kutatásértékelési minőség kritériumrendszer kialakítására tesznek kísérletet, melynek alapja az adat, mint a szakpolitika és a kutatás eltérő mezőit összekötő híd. Eredményeik szerint az elemzési bázis nélkül kezelt adatok mindkét oldal számára veszélyt jelenthetnek, hiszen a szakpolitikai szinten a „what works” ideológia kizárólagos, értelmezési keret nélküli

alkalmazása eredményez hosszú távon minőségromlást, míg a kutatói oldalról az elszámoltathatóság veszélye fenyegethet (Veroszta 2011).

A szakpolitikai értékelésről Halász Gábor (2001) ír részletesen. Az ő munkáját röviden összegezve mutatom be a szakpolitikai szintéren alkalmazott kutatásokat végző kutatók szerepét és lehetséges morális problémáit. A szakértői szerep kikerülhetetlensége nemcsak a fentiek miatt alakult ki, hanem társadalomlélektani okokra is visszavezethető (Husén–Kogan 1984). A szakértői információk érvényességüktől függetlenül segíthetik a társadalmi problémák politikai kezelését. Halász szerint politikai cselekvőképtelenség oldására, időnyerésre, feszültségek lecsengetésére, társadalmi konfliktusok racionális kezelésére, átláthatóbbá tételére, valamint azok kereteinek kialakítására is alkalmasak. A hagyományos kutatói identitás számára a szakértői szerep kiábrándító, ugyanakkor Halász véleménye szerint az össztársadalmi szempontból jótékony hatású közreműködéshez szükség van megnyilvánulni képes és szándékozó kutatókra. Hozzáteszi, hogy ezek a szereplők nem kapcsolódhatnak közvetlenül társadalmilag érdekvezérelt szervezetekhez. Tehát a szakértői szerep nagymértékben kommunikációs feladatként jelenik meg, ami nem könnyű, tekintve, hogy a valószínűségek explicit jelenléte a szakvéleményben rendkívüli módon megnehezítik a tudományon kívüli döntéshozókkal való információcserét. Szemben az alapkutatások természetével, a megbízott kutatók nem leszűkített problématerületekkel foglalkoznak, hanem komplex társadalmi jelenségek sokszínűségét kell szem előtt tartaniuk, melynek során kikerülhetetlen a holisztikus szemléletmód, így eleve csak megközelítő igazságokat tudnak mondani. A politikai elemző a társadalomkutatóval szemben a prediktív módon a jövőről próbál nyilatkozni (Halász 2001).

A kutatás-fejlesztés és a technikai innovációról szóló törvény határozza meg az alapkutatások definícióját. Ebből az aspektusból az alapkutatások az általános tudományos és technikai tudásanyag bővítéséhez járulnak hozzá, olyan kísérleti vagy elméleti tevékenység során, melynek célja nem kapcsolódik ipari vagy kereskedelmi célkitűzéshez. Ilyenek a jelenségek alapjáról tudományos ismeretek szerzése, azok bővítése, anélkül hogy az elért eredmények bármilyen konkrét gyakorlati alkalmazására vagy hasznosítására törekednének. Az alapkutatások két csoportja különíthető el: a tiszta (csupán a tudományos ismeretanyag gyarapításáért) és a célzott (a jelenlegi vagy a jövőben felmerülő problémák megoldásának alapjául szolgáló, általános ismeretanyag létrehozására irányuló) alapkutatások (Goldperger 2013).

Az alapkutatásokkal foglalkozó kutatók leginkább múltra és jelenre vonatkozó kijelentéseket tesznek. Mivel nem feladatuk az előrejelzés és a gyakorlati tevékenység megalapozása, így a tisztán tudományos motiváció miatt szűkített problématerületek részletesebb feltérképezésével foglalkoznak, szemben az alkalmazott kutatókkal (Halász 2001). Mindezek együtt az alap- vagy tiszta kutatások magasabb rendű tudományos megítélését okozzák (Weiss 1998), ugyanakkor az oktatáspolitikai szemlélet okozta szférán belüli nyomás a gyakorlati haszonnal bíró kutatások irányát részesítik előnyben, ezzel illegitim helyzetbe hozva a témán belüli alapkutatásokat és azok művelőit. A jelenségre válaszul a BERA (British Educational Research Association) által kiadott közlemény napirendre helyezi az oktatás kutatása és az oktatás érdekében zajló kutatások közti distinkció fontosságát (Whitty 2006).

Összefoglalás

A tanulmányban bemutattuk a felsőoktatási végzettség és a munka kapcsolatának szerteágazó kutatási kontextusát. Először az értékelési rendszerek kialakulásának egyik előzményét, a felsőoktatási intézmények operatív irányítási rendszerének átalakulását tekintettük át. Ezt követte a közgazdaságtani, illeszkedést érintő elméletek ismertetése, majd az illeszkedés típusainak és azok mérési lehetőségeinek feltárása. A tanulmányban két képzési terület vertikális illeszkedésének elemzésén keresztül demonstráltuk a mintázat alapú megközelítés alkalmazásának fontosságát. Eredményeink is megerősítik, hogy az illeszkedéshez hasonló komplex társadalmi jelenségek kapcsán pusztán kétdimenziós elemzésekre támaszkodva nem ajánlatos messzemenő következtetéseket levonni – ahogyan azt a munkarend és az évfolyam hatása szemléltette a humán képzési területek esetében –, és hogy az elemzés során akár különböző többdimenziós módszer együttes használata is indokolt lehet az illeszkedés adekvát vizsgálatához. A tanulmányban sorra vettük a képzés és munka kapcsolatát vizsgáló jellemző kérdéskérdéseket, és az azokat árnyaló, kontextusból következő jelenségeket, elméleteket, melyek vizsgálati szempontoktól (munkaerőpiac felőli vagy intézményi kibocsátás oldal) függetlenül relevánsak lehetnek egy lehetséges empirikus vizsgálódás kereteinek kialakításában, valamint annak eredményeinek elemzésében és értelmezésében.

Irodalom⁵

- Arrow, K. J. (1973): Higher education as a filter. *Journal of public economics*, 2 (3), 193–216.
- Biesta, G. S. (2007): Why „what works” won’t work: evidence-based practice and democratic deficit in educational research. *Educational Theory*, 57 (1), 1–22.
- Bodon F. – Buza K. (2014): 4.6. Döntési fák. In uők: *Adatbányászat*. H. n.: K. n., 136–152. <http://www.cs.bme.hu/nagyadat/bodon.pdf>
- Büchel, F. (2001): Overqualifications: reasons, measurement issues and typological affinity to unemployment. In P. Descy – M. Tessaring (eds.): *Training in Europe*. Second report on vocational training research in Europe 2000: Background report Vol. 2. M CEDEFOP Reference Series. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 453–560. <http://aei.pitt.edu/43153/>
- Dénes T. – Farkas J. (2007): A társadalom strukturális elmélete. *Társadalomkutatás*, 25 (2), 127–159.
- Freeman, R. B. (1975): Overinvestment in college training? *Journal of Human Resources*, 10 (3), 287–311.
- Furlong, J. – Oancea, A. (2005): *Assessing Quality in Applied and Practice-based Education Research*. A framework for discussion. Oxford: Oxford University Department of Educational Studies.
- Galasi P. – Tímár J. – Varga Júlia (2001): Pályakezdő diplomások a munkaerőpiacon. In Semjén András (szerk.): *Oktatás és munkaerőpiaci érvényesülés*. Budapest. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 73–89. <http://docplayer.hu/4485829-Oktatas-es-munkaeropiaki-ervenyesules-munkatudomanyi-kutatasok.html>
- Goldperger I. (2013): Az alapkutatás definíciójának szerepe az innovációpolitikában. *Statisztikai Szemle*, 94 (4), 417–423. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_04/2013_04_001.pdf

⁵ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2017. 01. 28.

- Hajnal Gy. – Gajduschek Gy. (2002): *Hivatali határok – társadalmi hatások*. Bevezetés a hatékony közigazgatás módszertanába. Budapest: Magyar Közigazgatási Intézet. http://www.szemelyugy.gov.hu/letoltheto/Hajnal_tarsad.pdf
- Halász G. (2001): Kutatás, politika, szakértő. *Educatio*, (1): 110–124. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00015/pdf/1108.pdf>
- Hammersley, M. (2001): *Some questions about evidence-based practice in education*. Paper presented at the symposium on “Evidence-based Practice in education” at the Annual Conference of the British Educational Research Association. University of Leeds, England, September 13–15, 2001.
- Hartog, J. (1980): Earnings and capability requirements. *The Review of Economics and Statistics*. 62 (2), 230–240.
- Hemsley-Brown, J. – Sharp, C. (2003): The use of research to improve professional practice: Systematic Review of the Literature. *Oxford Review of Education*, 29 (4), 449–470. <https://pdfs.semanticscholar.org/88a0/7f7386e701c1dca906b6a12df632ecbac865.pdf>
- Husén, T. – Kogan, M. (1984): *Educational research and policy: How do they relate?* Oxford: Pergamon Press.
- Kiss Zs. (2014): *Fiatal diplomások foglalkoztathatósága Magyarországon*. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/195275/Ertekezes_vegleges_KZs_t.pdf?sequence=5&isAllowed=y
- Polónyi I. (2010): Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna. Avagy baj-e, ha elemző közgazdász vezeti a hatos villamost? *Educatio*, 19 (3), 384–401. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00053/pdf/669.pdf>
- Polónyi I. – Tímár J. (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár?* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Scott, P. (1998): Massification, Internationalization and Globalization. In Scott P. (ed.): *The Globalization of Higher Education*. Buckingham: SRHE/Open University Press, 108–129.
- Rosen, S. (1978): Substitution and division of labor. *Economica*, 45 (179), 235–250.
- Rumberger, R. W. (1981): The rising incidence of overeducation is in the U. S. labor market. *Economics of Education Review*, 1 (3), 293–314.
- Segesváry V. (2008): Valóság, igazság és racionalitás a XX. század bizonyos filozófiai irányzatainak kiemelkedő képviselőinél. *Valóság*, 12. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=213&lap=0>
- Spence, M. (1973): Job Market Signaling. *The Quarterly Journal of Economics*, 87 (3), 355–374. <http://www.econ.yale.edu/~dirkb/teach/pdf/spence/1973%20job%20market%20signalling.pdf>
- Stigler, G. J. (1989): *Piac és állami szabályozás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 254–273.
- Szemerszki M. (2010): Frissdiplomások továbbképzése és továbbképzési stratégiái. In Garai O. et al. (szerk.): *Frissdiplomások 2010*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., 83–104. https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/DPRfuzet4_teljes.pdf
- Teichler, U. (2003): Az európai felsőoktatási reformok főbb kérdései. *Educatio*, 12 (1), 3–18. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00023/pdf/1045.pdf>
- Thurow, Lester C. (1975): *Generating Inequality*. Mechanism in Distribution in the U. S. Economy. New York: Basic Books, INC. Publishers. <http://mlncn.com/lib/rev/generatinginequality/index.html>
- Tzannatos, Z. (1992): Labour Economics. In Maloney, J. (ed.): *What is new in economics?* Manchester: Manchester University Press, 71–100.

- Veroszta Zs. (2009): A hallgatói tanulási stratégiák sokfélesége. *Felsőoktatási Műhely*, 3, 27–60. http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/FeMu/2009_03/oldal27_60_veroszta.pdf
- Veroszta Zs. (2010): A munkaerő-piaci sikeresség dimenziói a frissdiplomások körében. In Garai (et al.) (szerk.): *Frissdiplomások 2010*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., 11–36. https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/DPRfuzet4_teljes.pdf
- Veroszta Zs. (2011): Adatok az oktatáspolitikai és a kutatás közötti térben. *Educatio*, 20 (4), 521–534. http://epa.oszk.hu/01500/01551/00058/pdf/educatio_EPA01551_2011-04_tan6.pdf
- Vught, F. van (1993): Patterns of governance in higher education: concepts and trends. *New Papers on Higher Education: Studies and Research*, 9. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED378879.pdf>
- Weiss, C. H. (1998): Have We Learned Anything New About the Use of Evaluation? *American Journal of Evaluation*, 19 (1), 21–33. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.585.6912&rep=rep1&type=pdf>
- Whitty, G. (2006): Education(al) research and education policy making: is conflict inevitable? *British Educational Research Journal*, 32 (2), 159–176.
- WEF – World Economic Forum (2014): *Matching skills and labour market needs*. Building social partnerships for better skills and better jobs. Davos-Klosters, Switzerland 22–25 January. http://www3.weforum.org/docs/GAC/2014/WEF_GAC_Employment_MatchingSkillsLabourMarket_Report_2014.pdf
- Zinecker, J. (1993): Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Németországi Szövetségi Köztársaságban. In Gábor K. (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága, 5–29.

KISS GABRIELLA

ERDÉLYI FIATALOK ÉS IDŐSEK ÉRTÉKRENDSZEREI*

TROILUS: Minden érték becslésen alapul.

HECTOR: De a becslés nem egyéni szeszély; Súlyát és méltóságát az, ami Magában is kincs, éppúgy adja, mint Az értékelő;

(W. Shakespeare: Troilus és Cressida)¹

Összefoglalás. A tanulmány erdélyi fiatalok és idősök körében végzett cél- és eszközértékek összehasonlítását mutatja be. A kvantitatív és kvalitatív kutatást 2015-ben, 100 fős mintán végeztük, így a statisztikai elemzések a nyitott kérdésekre adott egyéni értelmezésekkel is kiegészültek. Rokeach értéktesztjének alkalmazása nyomán elemzésünkben kvalitatív és kvantitatív elemzési technikák összekapcsolására is kísérletet teszünk. Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja a fiatalok és idősök értékpreferenciáit, attitűdjeit és ezáltal felmérje az adott korcsoportok értékrendszereinek különbségét. Azaz: mit tart fontosnak egy fiatal és mit tart fontosnak egy idős személy? Mi befolyásolhatja egy-egy érték preferenciáját, s más értékek elutasítását. Azonosíthatók-e generációs tényezők az értékrendszerek különbségeiben?

Kulcsszavak: értékrendszer, idősök, fiatalok, attitűd, szabadság, béke, igazi szerelem, élvezetes élet, üdvözlés

Abstract. Aims of study objective is to compare asset values and which is conducted in Transylvania, for young and old people opinions. The quantitative and qualitative research, a sample of 100 people was carried out in 2015, so the statistical analysis given the open questions is complemented by individual interpretations. Rokeach test of values resulting from the application has a roll to link together our analysis of qualitative and quantitative analysis techniques attempt. The present study aims to examine the young and the old people value preferences, attitudes and assess it by that age group differences in value systems. That is: what is it important for the young and old people? We can influence a preference value, and other values are rejected. Is it identifiable factors generational differences in the system of value?

Keywords: value of system, the old people, young, attitude, freedom, peace, true love, enjoyable life, greetings

* Témavezető: Szabó Lajos.

A kutatás, valamint az abból készült tanulmány Prazsák Gergő az „Értékek nemzetközi összehasonlítása” c. kurzusra készült. Köszönöm Prazsák Gergőnek a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét.

¹ Idézi Somlai Péter (1979).

Bevezetés

Lehet-e értékmegítélés-különbség a fiatalok és idősök között, és befolyásolhatja-e mindezt az adott életkor és a társadalom?

Gyakran lehet hallani, hogy a fiatalok és az idősök nem értenek egyet, *„bezzeg a mi időnkben nem így volt”,* halljuk az idősektől. *„Óh, az akkor volt”* – válaszolják a fiatalok az időseknek, mintha emlékező társadalommá váltunk volna. *„Ti még nem tudtok az életről semmit”* – mondják az idősök a fiataloknak. Ilyen és hasonló szó-párbajok folynak idősök és fiatalok között.

De mit is jelenthet az egyén számára az érték? Nézzük szociálpszichológiaiilag: Csepeli szerint az érték az egyén és a társadalom közötti szociálpszichológiai közvetítések láncában a legerősebb láncszem (Csepeli 2011: 131). Az értékeket legáltalánosabban úgy definiálhatjuk, mint olyan vezérelveket, melyek a társadalmi szereplők (egyének, csoportok) életét, gondolkodását irányítják. Az értékek keletkezése a társadalmi viszonyokból érthető meg. A társadalom által felkeltett szükségletek, a társadalomban élő osztályok, rétegek, csoportok, szervezetek érdekei szabják meg, hogy az egyének mit tartanak kíváncsnak, realizálásra méltónak (uo.: 132). Társadalmi hatások szempontjából: meghatározó lehet az is, hogy egy adott társadalomnak melyek a kulturális alapelvei, hogy mit tart fontosnak, kíváncsnak, jónak, pozitívnak (Andorka 2006: 403). Ha pszichológiaiilag nézzük a két nagyobb életkori szakaszt, akkor elmondhatjuk, hogy fiatal korban, az élet délelőttjén, az ember kifele fordul, és inkább a külvilággal keresi a kapcsolatot, identitásépítés, karrier, hivatáskeresés, családalapítás, gyermeknevelés, ami meghatározó az értékrend szempontjából. Az élet lezáró szakaszában, az idős emberek életében ugyanakkor felerősödhet a hit, az akaraterő, a szeretet, a gondoskodás és a bölcsesség (Roth–Vincze 2010). A társadalmi rendszerünk üres absztrakció lehet, ha nem látjuk meg benne az embert, aki a rendszer által formált valóság keretei között érez, vágyakozik, gondolkodik és cselekszik. Továbbá az embert a rendszerrel együtt kell figyelembe vennünk, mely határt szab vágyainak, és kijelöli mozgása pályáját (Csepeli–Prazsák 2011). Ha megpróbáljuk összefoglalni az előbbi megfontolásokat, akkor láthatjuk, hogy a társadalmi környezet, mentalitás, kultúra, a lehetőségek és korlátok, ugyanakkor az egyén szubjektivitása, értékmegítélése, a saját attitűdje hozzájárulhatnak az adott érték fontosságának a megítéléséhez. Az egyén és a társadalom folyamatos kölcsönhatásban vannak egymással, és az egyénre különbözően hatnak a rendszer által generált értékmegítélések, manipulációk, elutasítások, elfogadások.

Az értékmeghatározásokra, definíciókra utalva azon is elgondolkodhatunk, hogy az értékek, akár közvetlenül vagy közvetetten, milyen hatással vannak a cselekvéseinkre, amelyek befolyásolhatják a társadalomban betöltött szerepünket.

Hasonló kutatások

Az Egyesült Államokban a Pew Research Center Kutatóintézet 2009-ben egy reprezentatív mintán 2969 felnőttel végzett survey-kutatás egyik eredménye, hogy a fiatalok és az idősök között jelentős szemléletbeli különbségek mutatkoznak fontos társadalmi kérdésekben. A két életkori szakasz között évtizedek óta nem mértek ekkora nézetkülönbséget – állítja Paul Taylor, a projekt vezetője. Tíz amerikaiból csaknem nyolc úgy látja, hogy lényegi

az eltérés a fiatalabbak és az idősebbek szemléletmódja között – derült ki a független intézet vizsgálatából. A fiatalok szerint a legtöbb vitatéma az időséssel a 18–29 évesek életstílusa, a családról, a társas kapcsolatokról és az együttjárásról vallott nézeteik végett van. Paul Taylor (2009) a Pew Reserch Center kutatása szerint a generációk közötti morális különbségek mellett az egyik legerőteljesebb eltérés a technikai újdonságok, eszközök használatában van, mert a fiatalok jóval többet interneteznek, mobiltelefonoznak, sms-eznek, mint az idősök. A 18–29 évesek 75, a 30–49 évesek 60, az 50–64 évesek 60, a 65–74 évesek 40, míg a 75 éven felüliek 16 százaléka használja naponta az internetet. A másik tényező, ami nagy eltérést mutat: a vallás. Az idősök életében fontosabb szerepet játszik a vallás, mint a fiatalok életében. A 65 évnél idősebbek kétharmadának nagyon fontos a vallás, a 30–49 évesek esetében ez a mutató alig több 50 százaléknál, míg a 18–29 éves korosztály mindössze 44 százalékról mondható el, hogy nagyon fontosnak tartja a vallást. Paul Taylor szerint ma nem a fiatalok és idősök közötti szembenállásról, inkább szemléletkülönbségről, illetve értékrendváltásról van szó (Taylor 2009: 2–5, 46–48).

Hazai viszonylatban hasonló elemzést végeztek a Mozaik 2001 Nemzetközi Ifjúsági értékutatással, amelynek eredményéről erdélyi viszonylatban Csata István tanulmányában is találhatunk adatokat (Csata 2005). Az elemzésben többek között a fiatal és idősebb korosztály értékpreferenciáinak különbségére fókuszáltak, a Rokeach-értékskálát használva, amelyeknél a család, a békés világ, a szerelem, a barátság, a belső harmónia, a szabadidő nagyon magas preferenciát mutatnak. A barátság, a változatos élet és a szabadidő fontossága az életkor előrehaladtával csökkennek, de a 30 év alatti fiatalok nagy része ezeket az értékeket fontosnak tartja (uo.).

Saját kutatás

A kutatás vizsgálja az erdélyi fiatalok és idősök értékpreferencia-különbségét. Ebben a vizsgálatban 100 személyt vontunk be, Erdélyből. Egyik célcsoportunk az idősebb korosztály volt, akiket a Gyergyószentmiklósi Szent Erzsébet Otthonból szólítottunk meg, továbbá bevontuk az idősök hozzátartozóit is. A fiatalabb korosztálynak Facebookon küldtük ki a tesztet. Összesen 58 nő és 42 férfi választ dolgoztuk fel, amelyből 16 százalék 18–29 év közötti, 28 százalék 30–49 év közötti, 10 százalék 50–64 év közötti, 10 százalék 65–79 év közötti, míg a 80 feletti idősök, a megkérdezettek 36 százalékát teszik ki (1. táblázat).

A kutatás módszertani eszközeként a Rokeach-tesztet használtuk, amely 18 célértéket és 18 eszközértéket mér. A válaszadóknak a cél- és eszközértékeket fontossági sorrendbe kell állítaniuk. A *célértékek*: anyagi jólét; béke; boldogság; bölcsesség; családi biztonság; belső harmónia; egyenlőség; elvégzett munka öröme; érdekes, változatos élet; a haza biztonsága; igazi barátság; igazi szerelem; kellemes, élvezetes élet; emberi önérték; szabadság; a szépség világa; társadalmi megbecsülés; üdvözülés. Az *eszközértékek*: alkotó szellemű; bátor, gerinces; előítéletektől mentes; engedelmes; értelmes; fegyelmezett; felelősségteljes; hatékony; jó kedélyű; logikus gondolkodású; megbocsátó; önálló; segítőkész; szavahihető; szeretettel teljes; tiszta; törekvő; udvarias. Az értékszociológia megközelítésében az értékek elvont kulturális alapelvek, amelyek az ember vagy a közösségek számára a dolgok végső értelmére vonatkoznak. Milton Rokeach szerint az értékek vagy a létezés önmagukban való végállapotaira (end-state of existence), vagy magatartásmódokra (mode of conduct) vonatkoznak. Rokeach szerint az „érték” tartós, ami a társadalomban a stabilitást és a folytonosságot biztosítja (Rokeach 1973).

1. táblázat: A válaszolók nem, lakhely és életkor szerinti megoszlása (%)

Mutató	Arány
Nem	
Férfi	42
Nő	58
Összesen	100
Lakóhely	
Falu	34
Város	66
Összesen	100
Életkor	
16–29 éves	16
30–49 éves	28
50–64 éves	10
65–79 éves	10
80+ éves	36
Összesen	100

A kutatás ütemezését, levezetését 2015. november és decemberben végeztük el. A Rokeach-értékskála felvétele nem okozott különösebb nehézséget. A tesztet úgy alkalmaztuk, hogy a kérdezetteknek az értékeket 1-től 5-ig terjedő skálán kellett besorolniuk, ahol az 5-ös a nagyon fontosat, az 1-es az egyáltalán nem fontosat jelentette. A célértékeknel az üdvözlés mellé írtuk a vallást is. A felmerésben a résztvevők az X-el való bejelölés mellett az adott értékkel kapcsolatosan a saját véleményüket is megfogalmazták, amelyeket a továbbiakban közlünk. A tanulmányban azokat az ábrákat közöljük, ahol a cél- és eszközértékek pontozásán kívül hozzászólásokat is kaptunk.

A kutatásban részt vett 100 személy esetében az átlagokat vizsgálva azt láthatjuk (2. táblázat), hogy a béke és a haza biztonsága a legfontosabb értékeknek számítanak (4,56), csaknem ugyanilyen magas pontszámmal a rangsorban ezeket követi a szabadság (4,54). A legalacsonyabb értéket a kellemes, élvezetes élet és a szépség világa (3,28) kapta, és alulról felfele a második helyen az érdekes, változatos élet (3,36), továbbá az üdvözlés, vallás (3,78) állnak.

A célértékek eredményeit figyelme véve feltehetjük a kérdést, hogy miért is lehet a béke, a haza biztonsága, a szabadság fontosabb a szépség világánál és az érdekes, változatos életnél? A Gyergyószentmiklóson és környékén élő emberek, főleg az idősebb generációba tartozók, rendszerváltások sorozatát éltek át, háborút, menekülést, kifosztottságot, szegénységet, majd az 1989-es rendszerváltást – forradalmat, ami véres esemény volt Erdélyben. Így nem csoda, ha az itt élőknek sokat jelent a béke, a haza biztonsága és a szabadság.

2. táblázat: A megkérdezettek célértékeinek átlaga (öt fokú skálaérték)

Célérték	Átlagérték	Célérték	Átlagérték
Anyagi jólét	4,12	A haza biztonsága	4,56
Béke	4,56	Igazi barátság	4,16
Boldogság	4,46	Igazi szerelem	3,80
Bölcsesség	3,90	Kellemes, élvezetes élet	3,28
Családi biztonság	4,46	Emberi önérzet	3,94
Belső harmónia	4,12	Szabadság	4,54
Egyenlőség	3,42	A szépség világa	3,28
Elvégzett munka öröme	4,06	Társadalmi megbecsülés	4,12
Érdekes, változatos élet	3,36	Üdvözülés, vallás	3,78

Most nézzük a 3. táblázatban a korosztályok közötti célérték-preferencia különbségeket is, és azt, hogy hogyan vélekednek a fiatalabbak és hogyan az idősek a különböző célértékekről.

3. táblázat: A korosztályok közötti célértékek átlagának különbsége

Célérték	Életkor (éves)					Átlag
	18–29	30–49	50–64	65–79	80+	
Anyagi jólét	4,13	4,43	4,40	3,20	4,06	4,12
Béke	4,38,	4,93	4,60	4,40	4,39	4,56
Boldogság	4,50	4,79	4,40	4,00	4,33	4,46
Bölcsesség	4,00	4,29	3,20	3,40	3,89	3,90
Családi biztonság	4,50	5,00	4,80	4,20	4,00	4,46
Belső harmónia	4,63	4,86	4,60	2,40	3,67	4,12
Egyenlőség	4,25	3,93	3,40	2,00	3,06	3,42
Elvégzett munka öröme	4,75	4,57	4,40	3,20	3,50	4,06
Érdekes, változatos élet	4,38	3,71	4,20	2,40	2,67	3,36
A haza biztonsága	4,25	4,64	4,50	4,80	4,56	4,56
Igazi barátság	4,63	4,43	3,60	3,60	4,06	4,16
Igazi szerelem	4,50	4,43	3,60	2,00	3,56	3,80
Kellemes, élvezetes élet	4,50	3,93	3,80	2,00	2,44	3,28
Emberi önérzet	4,38	4,57	4,00	3,00	3,50	3,94
Szabadság	4,50	4,57	4,80	4,80	4,39	4,54
A szépség világa	3,75	3,93	3,60	2,40	2,72	3,28
Társadalmi megbecsülés	4,13	4,21	4,20	4,00	4,06	4,12
Üdvözülés, vallás	3,63	3,93	3,60	3,80	3,78	3,78

A megkérdezett 18–29 évesek körében az első helyen az elvégzett munka öröme áll (4,75), amit a belső harmónia és az igazi barátság követ (4,63), majd a boldogság, a családi biztonság, a szabadság és az igazi szerelem (4,50). A legalacsonyabb helyen az üdvözülés, vallás áll (3,63), majd a szépség világa (3,75).

A 30–49 éveseknél az első helyet a családi biztonság tölti be (5-ös átlaggal), és ezt követi a béke (4,93), míg a rangsor alján az érdekes, változatos élet áll (3,71). Az 50–64 évesek körében a családi biztonság és a szabadság vezetik a rangsort egyenlő átlagértékekkel (4,8) míg a legalacsonyabb helyen a bölcsesség áll (3,2). A 65–79 éveseknél a célértékeknel a rangsorvezetők a haza biztonsága és a szabadság (4,8), míg a legalacsonyabb értéket az egyenlőség, az igazi szerelem, a kellemes, élvezetes életre adták (2,0). A legidősebb korosztályban, a 80 éven felülieknél első helyen a haza biztonsága áll (4,56), míg a kellemes, élvezetes élet a rangsor alján van (2,44).

A fiatalabb korosztályt (18–29) megfigyelve láthatjuk, hogy míg számukra az elvégzett munka öröme, az igazi barátság és a belső harmónia, a szabadság dominálnak, ezzel szemben az idősebb korosztálynál (50–64, 65–79, 80+) a családi biztonság és a haza biztonsága fontosabb. Az 1989-es rendszerváltás, majd a vízumkényszer 2002-es megszüntetése, később az Európai Unióhoz való csatlakozás (2007) után kinyílt a világ a romániai lakosság számára. A fiatalok is tömegesen indultak külföldre „szerencsét próbálni”. Miért gondolkodnak értékpreferencia szempontjából másképp az idősek és másképp a fiatalok, és mennyire befolyásolhatja mindezt az adott társadalom hatása? Azt is válaszolhatjuk, hogy az adott kornak megfelelően gondolkodhatnak. Csupán arról lehet vagy van szó, hogy minden korosztálynak megvan a maga sajátos értékrendje. A kutatás eredményeiből azt láthatjuk, hogy másképp gondolkodik a fiatal, ami érthető, hiszen előtte az élet, a tervek, a karrier, a célok megvalósítása, míg az idős személy élete lezáró szakaszában mérlegeli az eltelt időt, és kimondva vagy kimondatlanul átgondolja azt a világot, amelyben élt fiatakorától időskoráig.

Feltehetjük ismét a kérdést, hogy maga a *szabadság* mint érték mit jelenthet a fiatal számára, aki egy nyitott, infokommunikációs világba született bele, és a világhálón keresztül bekapcsolódhat egy új világ életébe, újabbnál újabb lehetőségeket tapasztalhat meg, és mit jelenthet annak az időseknek a számára a szabadság, aki a háborúban életben maradt, és hazajött. Ha a szabadság szót mint értéket alaposan átgondoljuk és próbáljuk elemezni, nem zárhatjuk ki a generációk közötti társadalmi változásokat, társadalmi hatásokat, amelyek befolyásolhatják az adott értékhez fűződő attitűdöt.

„Számomra mindennél fontosabb a szabadság, mehetek a nagyvilágba. Sokszínűség, újlehetőségek, külföldön dolgozhatunk, vagy aki szeretne az kint tanulhat, nem vagyunk ide láncolva.”² (P. A. 20 éves férfi)

Nézzük, mit gondol erről Bibó István, aki a következőképpen vélekedik:

„A szabadság nem relatív fogalom, s nem egyik vagy másik csoportnak a szabadsága valamely másik rovására, hanem abszolút érték! Egyik ember és egyik csoport szabadsága nem csökkenti, hanem növeli és biztosítja a többiét: az a szabadság, mely mások rabságán nyugszik, nem szabadság, hanem egyszerű hatalmi túlsúly; ezekkel történt a szabadság nevében minden visszaélés; ilyenféle álszabadság a jobbágyok bő-

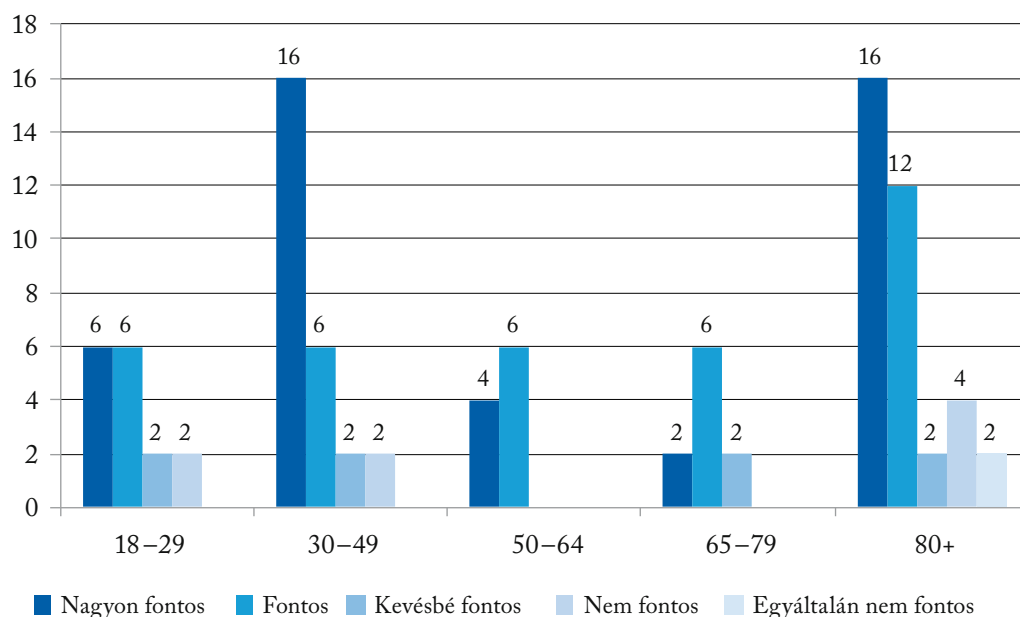
² Románia 2007. január 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz. Ezzel a csatlakozással, mondhatjuk, kinyílt a világ. Az „ideláncolást” a fiatalok az idősebbektől hallották, amikor a rendszerváltás (1989) előtti időszakról mesélnek.

rére érvényesülő nemesi szabadság, a munkások bőrre érvényesülő korlátlan gazdasági szabadság és ilyen a maga belügyeibe való beavatkozást nagy hangon kikérő zsarnokság ún. szuverenitása is. (Bibó 1956)

„A szabadságnak mint élménynek tartalmát az az átélés képezi, hogy akarati állásfoglalásunk idegen törvényszerűségtől, azaz kényszersztől mentesen, a spontaneitás saját törvényszerűsége alatt jött létre. Szabadságnak érezzük az olyan spontán akarati állásfoglalást, melynek létrejöttében semmiféle, az akaró egyénnel akár saját lelkivilágában, akár a külvilágban szemben álló tényező nem játszott meghatározó szerepet. A szabadságélmény jellegzetes spontán fogalmazása: »Szabad vagyok, tehetek, amit akarok!«” (uo.)

Az *igazi szerelem* mint célérték megosztja a válaszadók véleményét (1. ábra). Míg a fiataloknál 4,5-es az átlag, ami elég magasnak tekinthető, a 80 év felettiekénél 3,8, az 50–62 éveseknél 3,6, addig a 65–79 éves korosztály átlaga csupán 2 pontot ért el (vö. 3. táblázat).

1. ábra: Az „igazi szerelem” fontossága életkorok szerinti megoszlásban (a teljes minta %-ában)

Nézzük a pontozások mellett a szöveges válaszokat.

„Az igazi szerelem a legjobb a világon. De van, amikor az embernek az eszét elveszi.” (T. I. 27 éves nő)

„Ahogy öregsünk, inkább a szeretet, ami megmarad. Ezért szerintem nem annyira fontos az igazi szerelem. Amíg fiatal voltam, nem így gondoltam.” (P. T. 68 éves nő)

„Nem tudom, fontos-e az igazi szerelem, vagy nem? Inkább nem! Mert én fiatalkoromban annyiszor voltam szerelmes, ahányszor szép nőt láttam. Szerettem a nőket. Most azt mondom, egyáltalán nem fontos, mert szerelem nélkül is lehet szeretni valakit, vagy valakiket. »Régebben a vagyonért is elment a leány a legényhez.«” (T. Gy. 85 éves férfi)

A *kellemes, élvezetes élet* a 18–29 éves fiatalok rangsorolásában magasan preferált 4,5 átlaggal, ellentétben az idősebbekkel, a 65–79 évesekkel, ahol az értékelésük csupán 2,00 átlagot érte el, továbbá a 80 éves idősebbeknél, 2,44-et (vö. 3. táblázat).

„Számomra az a fontos, hogy a tanulás mellett az életet élvezzem. Arra gondolok, hogy nem hagyom ki azt, ami örömmel tölt el. Együtt lenni a haverokkal, bulizni, mindent megér.” (T. A. 24 éves férfi)

„Mindig szerettem az életet, és mondhatom, hogy élveztem is. Nem gondoltam a rosszra, nem hagytam el magam, és most sem hagyom el. Ha kezdek szomorú lenni, bekapcsolom a televíziót, és hallgatok egy jó zenét. Van, amikor egyedül is énekelek. Élezem az életet. Szeretem a szép ruhákat, szeretek jókat beszélgetni. Van egy barátom, aki időközönként eljön hozzám, jól érezzük magunkat együtt. Mindig meglep valami jó könyvvel. Sokat olvasok.” (H. Á. 80 éves nő)

Feltételezhetjük, hogy idősebb korban visszaeshet a szellemi és fizikai aktivitás, és azt is állíthatjuk, hogy ezáltal az idős emberek rosszabb kedvűek lehetnek, és már kevésbé szemlélik pozitívan az életüket. De ez az állítás sem vonatkozik minden idősrre, hiszen ha a hozzászólásokat megfigyeljük, van, aki számára örömteli az időskor. Egy igencsak friss kutatás, amelyet 2010–11 és 2011–13 között San Diegóban 1546 személlyel végeztek el, akik 22–99 év közöttiek voltak, dr. Jilip Deste geriáter, pszichiáter, az Egészséges Öregedés Kaliforniai Egyetem igazgatója arról számol be: az az elképzelés, hogy az öregség rossz, a végzetet jelenti, és az idősebb emberek általában depressziósak, ingerlékenyek és boldogtalanok, felülírja a többéves kutatási eredményük, mivel hogy az eredményeik alapján az idősebbek boldogabbak, mint a fiatalok (Oaklaner 2016). Derek Isaacowitz, a Northeastern Egyetem kutatója ezt az eredményt azzal magyarázza, hogy az idősebbek inkább a pozitív dolgokra figyelnek, mert megtanulták jobban szabályozni az érzelmeiket, és így a negatív hatásokat ellensúlyozni próbálják (Isaacovitz 2012, 2016). Isaacovitz kutatásai is egyértelműen azt bizonyították, hogy az idősebbeknek még akkor is pozitívabban szemlélik az életüket, ha rosszabb kedvük van.³

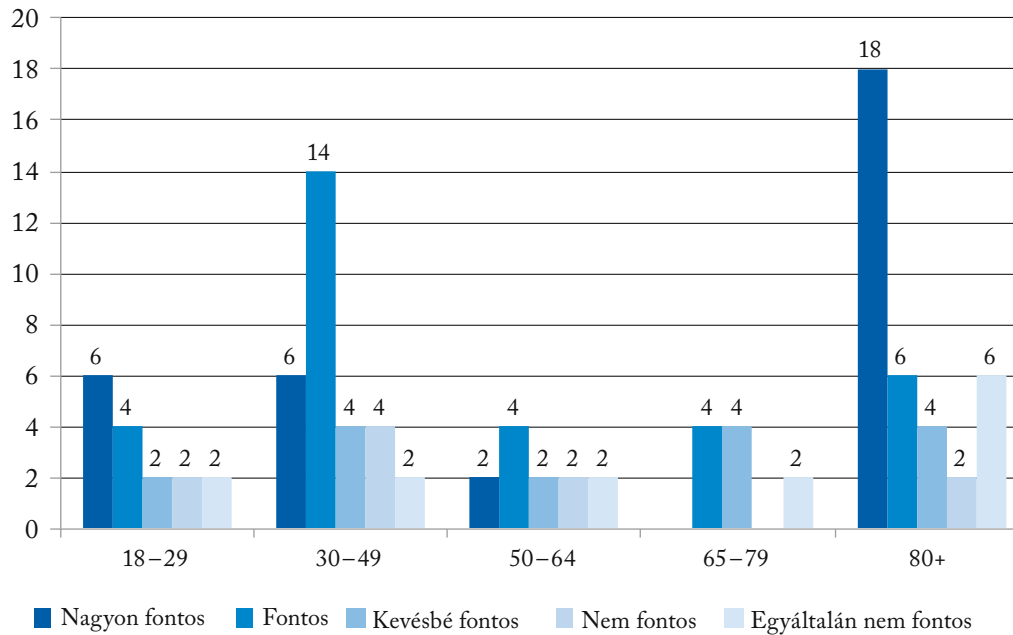
Ha a jelen kutatásra fókuszálunk ismét, arra is gondolhatunk, hogy az adott társadalmi hatások, a szociálpszichológiai kapcsolatok, a mikro-, makro- és mezoszinten nap mint nap megtapasztalt hatások befolyásolhatják a társadalmi szereplők attitűdjét, az adott értékhez, jelen esetben a kellemes, élvezetes élethez fűződő érzést, elképzelést.

Ha megfigyeljük a fiatalok célértékeit, láthatjuk, hogy a rangsor végén az üdvözülés, vallás áll (vö. 3. táblázat), ellentétben az idősekkel, akik számára az üdvözülés, vallás már sokkal fontosabb (2. ábra). Nem nevezhetjük ezt idősek és fiatalok közötti konfliktusnak, hanem inkább véleménykülönségnek, ami szintén azt próbálja üzenni

³ A tanulmányt részletesen a *Current Directions in Psychological Science* 2016. augusztusi számában olvashatjuk.

számunkra, hogy mindig megvan az adott kornak a jellegzetessége, az adott kornak a fontosabb értékrendje. Az idősebbek esetében talán erőteljesebben érvényesül az ontológiai probléma, az életük végességével való szembenézés.

2. ábra: Az „üdvözülés, vallás” fontossága életkorok szerinti megoszlásban (a teljes minta %-ában)

Néhány hozzászólás, kiegészítés:

„Én nem gondolok az üdvözülésre, az élet előttem áll. Vallásosnak vallásos vagyok a magam módján, de nem a templomban keresem az Istennel a kapcsolatot. Vannak barátaim, akik rendszeresen misére járnak, de ha őszinte akarok lenni, akkor elmondhatom, hogy a fiatalokat nem ez a szigorú vallásosság érdekli.” (Cs. T. 25 éves férfi)

„Istenfélő ember vagyok, Isten nevét hiába ne vedd, mert megbüntet. A 10 parancsolatban minden benne van. Tudja, én jókedvű vallásos ember vagyok, énekelve akarok meghalni.” (Cs. E. 82 éves nő)

„Úgy is tudjuk, hogy a pokolba megyünk, nem fontos az üdvözülés.” (A. M. 81 éves nő)

„Itt van ez a kellemes, élvezetes élet, most mondja ön meg nekem, hogy én erre mit válaszoljak? Most az emlékeimből élek, de csak ennyi, én már nem élvezem, nekem nem kellemes.” (B. E. 81 éves nő)

„Én imádom az életet, mindig is arra törekedtem, hogy jól érezzem magam. Fiatalkoromban is. Azon jár az eszem, hogy mivel kapcsolódjak ki. Járok a barátnőimhez, nyugdíjasklubba. Én nem keseredem el. A fiatalokat megértem, mi sem voltunk másabbak, csak ahogy öregsünk, elfeledjük, és azt mondjuk, hogy bezzeg így, bezzeg úgy... Mi ezt nem csinálhattuk. Csináltunk mindent, ami belefért. Azt üzenem a fiataloknak, hogy éljék az életüket úgy, hogy időskorukban is megtalálják az élet szépségét. Nekem szép volt, most is az.” (H. Á. 80 éves nő)

Az *elvégzett munka öröme*t mint célértéket minden korosztályban nagyon fontosnak tartják, de kiemelkedően megemlíthetjük a 18–29 és 30–49 éves közöttieket (4,75 és 4,57) (vö. 3. táblázat). Itt is az idősebb korosztályban vannak azok, akik már nem találják örömeiket az elvégzett munkában, vagy ahogyan egy 80 éven felüli nő fogalmazott:

„Már nem tudom örömemet lelni a munkámban. Körülöttem mindent elvégez a család, én meg ki vagyok hagyva, el vagyok taszítva, hogy ne zavarjam Őket a munkájukban.” (B. E. 80 éven felüli nő)

„Az elvégzett munka engem minősít.” (T. P. 26 éves férfi)

„...arra törekszem, hogy amit rám bízna, azt jól elvégezzem. Annak örülök, amikor a kitűzött célokat megvalósítom. Átmeneti boldogság, öröm. Nem tart mindig. Újabbnál újabb kihívások jönnek. De például, ha másnak a munkájában segíték az is öröm számomra.” (Cs. B. 86 éves férfi)

„...már nem tudom örömemet lelni a munkában. Régebben nem így volt. Most már elég megküzdennem a betegségeimmel. Kint a parkban sétálok. Nem tudok dolgozni, pedig szívesen dolgoznék.” (A. B. 28 éves nő)

Most nézzük az eszközértékek átlagát a 100 megkérdezett személy véleménye szerint (4. táblázat). Az eszközértékek közül a legfontosabb, azaz legmagasabb helyet a szavahihető kapta (4,46), ezt követi a segítőkész (4,36). A legalacsonyabb átlagot (3,18) az engedelmes értékre adták.

4. táblázat: A megkérdezettek eszközértékeinek átlaga (ötfokú skálaérték)

Eszközérték	Átlag	Eszközérték	Átlag
Alkotó szellemű	3,50	Logikus gondolkodású	3,84
Bátor, gerinces	4,00	Megbocsátó	4,16
Előítéletektől mentes	3,50	Önálló	4,32
Engedelmes	3,18	Segítőkész	4,36
Értelmes	4,16	Szavahihető	4,46

folytatódik

Eszközérték	Átlag	Eszközérték	Átlag
Fegyelmezett	3,90	Szertetettel teljes	4,14
Felelősségteljes	4,26	Tiszta	4,34
Hatékony	3,54	Törekvő	3,84
Jó kedélyű	4,06	Udvarias	4,16

Írott válaszok:

„...a szavahihetőség a székel becsületet jelenti. Tudja, ezelőtt nem kellett leírjuk azt amit megegyeztünk, a kimondott szó erősebb volt a papírnál. Nehezebb elfogadni a mostani laza életmódot. Nem megszólásból mondom, higye el, de régebben a szabályokat betartottuk. Most le lehet írva, annak úgy is annyi. Azt csinálnak amit akarnak. A másik dolog: »a haza biztonsága« a férfiak számára sokat jelentett és jelent most is. Eszembe jut a háború, a menekülés, a kommunizmus, a beszolgáltatás. A mostani fiatalok nem fogják fel egyáltalán. 18 éves voltam, amikor a faluból 350 fiatalat összeszedtek, és az orosz, magyar, német hullákat kellett eltemessük. Egyiknek a lába hiányzott, a másiknak a keze. Mentünk, ástuk a gödröket. Az orosz tiszt mellettünk volt, figyelt. A saját katonáinknak mélyebb gödröt ásattak, a többinek csak a föld tetejét szedtük le, hogy éppen tudjuk belé húzni a halott katonát. A gyomrom fel volt fordulva, képzelje el, a front két hétig tartott, azalatt nem temettek el senkit, csak utána. Nem jó rá gondolni. Higye el, ma jobb világ van. A béke nagyon fontos, sokan fel sem fogják.” (B. B. 83 éves férfi)

A 4. táblázatban megadott átlagos eszközértékeket az 5. táblázatban korosztályokra bontva ismertetjük, hogy a kor függvényében lássuk az egyes kohorszok eszközérték-megítélését.

Ha megfigyeljük a megkérdezett 18–29 évesek eszközértékeinek pontszámát, láthatjuk, hogy a legmagasabb helyen az önálló érték van (4,75), majd ezt követi a felelősségteljes és segítőkész (mindegyik 4,5). A legkevesbé preferált érték az engedelmes (3,0). A 30–49 évesek körében a szavahihető érték az első (4,79), és a tizennyolcadik helyen, a rangsor alján az alkotó szellemű érték áll (3,64). Az 50–64 évesek számára a legfontosabb tulajdonság a fegyelmezett, a segítőkész és az udvarias (egyenként 4,5), és a legalacsonyabb értéket a hatékony (3,6) eszközértékre adták. A 65–79 évesek körében meglepően alacsonyak az átlagértékek, a legmagasabb a szavahihetősége és az udvariasságé (4,2), míg a legalsó helyen az előítéletektől mentes és a törekvő (mindegyik 2,00) átlagértékek vannak.

A 80 éven felüli korosztálynál a szavahihető érték van az első helyen (4,28), míg a rangsor aljára az engedelmes (2,78) szorult.

5. táblázat: A korosztályok közötti eszközértékek különbsége (ötfokú skálaérték)

Eszközérték	Korosztály, éves					
	18–29	30–49	50–64	65–79	80+	átlag
Alkotó szellemű	3,88	3,64	4,20	3,60	3,00	3,50
Bátor gerinces	4,13	4,43	4,60	2,80	3,78	4,00
Előítéletektől mentes	4,13	4,36	3,80	2,00	2,89	3,50
Engedelmes	3,00	3,93	3,80	2,20	2,78	3,18
Értelmes	4,25	4,50	4,20	3,40	4,06	4,16
Fegyelmezett	3,25	4,43	4,80	3,00	3,78	3,90
Felelősségteljes	4,50	4,43	4,40	4,00	4,06	4,26
Hatékony	4,13	3,93	3,60	2,60	3,22	3,54
Jó kedélyű	3,88	4,57	4,40	4,00	3,67	4,06
Logikus gondolkodású	4,13	4,43	4,40	2,60	3,44	3,84
Megbocsátó	4,00	4,43	4,40	4,00	4,00	4,16
Önálló	4,75	4,64	4,60	3,80	3,94	4,32
Segítőképz	4,50	4,64	4,80	4,00	4,06	4,36
Szavahihető	4,50	4,79	4,40	4,20	4,28	4,46
Szeretetteljes	4,13	4,50	4,40	3,40	4,00	4,14
Tiszta	3,88	4,57	4,60	4,20	4,33	4,34
Törekvő	4,00	4,50,	4,60	2,00	3,56	3,84
Udvarias	4,00	4,57	4,80	4,20	3,72	4,16

Ha az életkorokból kiemeljük a 65–79 éves korosztályt, ahol a többi átlaghoz képest nagyon alacsonyak voltak a pontszámok, arra is gondolhatunk, hogy 65 éves korban a nyugdíjazással megváltozik az érintettek életvitele. Az előregedő társadalomban az embernek nem mindegy, hogy milyen minőségben éli életét. Míg a fiatalok az életre készülnek, terveznek, célokat tűznek ki maguk elé, addig az idősebb korosztály lassan kivonul a társadalom forgatagából, ami feltételezhetően bizonyos mértékben az értékrendszer átalakulásához vezet (vö. 5. táblázat).

Amit még kiemelnék a kutatásból, az a „tisza” eszközérték lenne, hiszen a megkérdezettek a kérdés alatt a szűzies tisztaságot értették, ami a fiatalabb generáció szerint mára már nem számít akkorra értéknek (3,88), mint amilyen lehetett a mai idősebb generáció (4,33) fiatalkorában. Egyénenként ez a megközelítés is változó, hiszen nem állíthatjuk, hogy a társadalom minden fiatal vagy idősebb tagjára ez a vélemény érvényes, de mint tény, beszélhetünk róla.

„...szerintem, ha a korosztályomra gondolok, vagy akár a fiatalabbakra is, úgy látom, hogy manapság nem ragaszkodunk annyira ahhoz, hogy például a lány velem legyen először, mielőtt elveszem. Most azért általában több kapcsolatot kipróbálunk.” (CS. A. 26 éves férfi)

„A mi időnkben a leányok, amikor férjhez mentek, tiszták kellett legyenek. Nem hiába volt a nászéjszaka, én az urammal az oltárhoz tisztán mentem. Most akkor is felveszik a fehér ruhát, ha már a hasukban a gyermek. Na csináltuk volna ezt annak idején mi. Rendes légy! – a hit, a vallás nagyon fontos volt. De most? A pap be sem engedett volna a templomba, de én sem mentem volna be szégyenemben. Most szégyen sincs.” (B. I. 82 éves nő)

„...a tisztaság régebben nagyon fontos volt, most mindenki összebújik mindenkivel.” (F. A. 80 éves nő)

Arra hogy mennyire tartják fontos értéknek a megkérdezettek a bátor, gerinces értéket, nézzünk néhány véleményre:

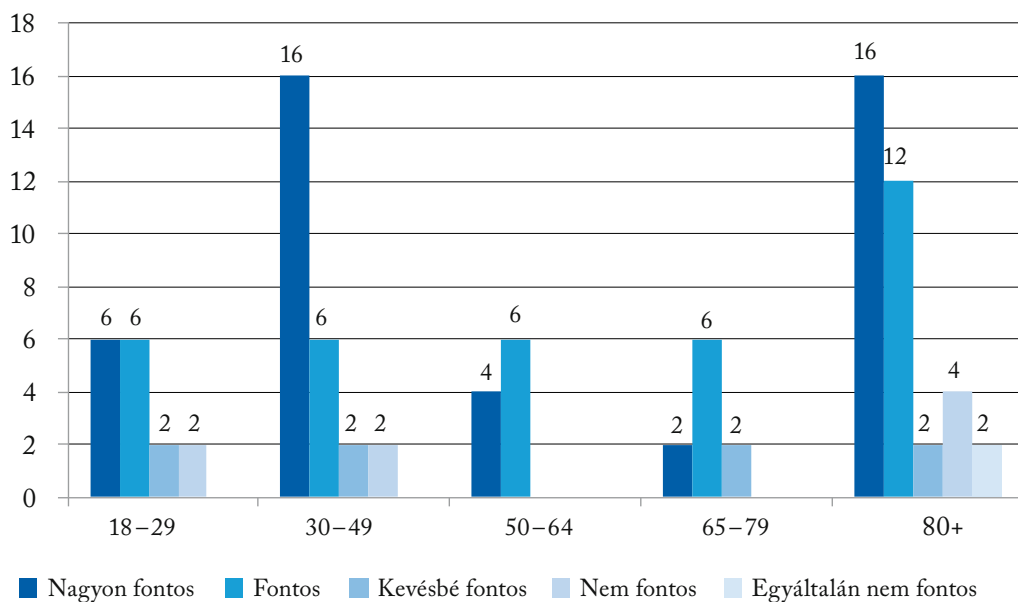
„A bátorság nagy szó! Nemcsak ahhoz kell bátorság, hogy lovagoljak, hanem ahhoz is, hogy kimenni külföldre dolgozni, vagy eltartani a családot. A fiatalabbak későn házasodnak, félnek a családi kötöttségtől. Nincs elég bátorságuk, hogy elvegyenek egy nőt. Én 27 évesen házasodtam. Most amire gyerekük születik, el van telve az életük fele. Mi lesz a társadalomból?” (CS. A. 48 éves férfi)

„...a katonasághoz, a fogsághoz nagy bátorság kellett. Kibírni azt a sok kínt, fájdalmat. Gerinc, bátorság kellett! Ahogy öregedtem, inkább visszahúzódtam, óvatosabb lettem. Az élet megtanított a jóra is meg a rosszra is. A fiatalokat is arra intem, hogy nem muszáj mindig bátornak, hősnek lenni, néha jobb az elővigyázatosság.” (P. I. 90 éves férfi)

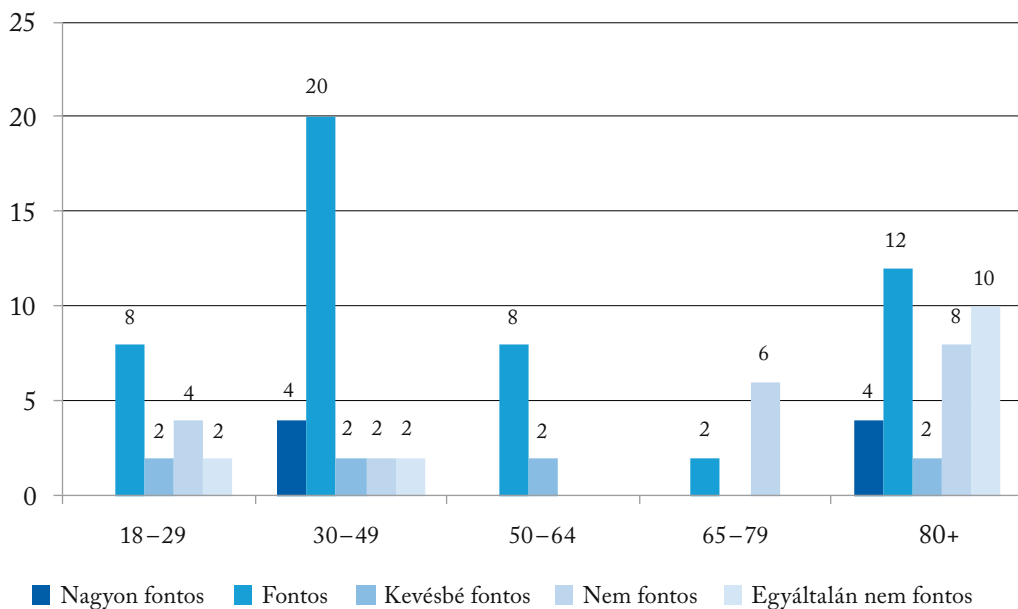
A segítőkészség minden korosztály válaszában magasan preferált (3. ábra), a rangsorban a második helyen van, a szavahihető után, ami azt jelenti, hogy a 100 megkérdezett személy átlaga 4,36. Nem tapasztalunk nagy különbséget a fiatalok és idősek között a segítőkész értéknél, ami arra adhat választ számunkra, hogy az életkor nem lehet egy meghatározó faktor abban, hogy valaki segítőkész, vagy sem, inkább a saját hozzáállása, hajlandósága a mások problémájának felismerése és empátiás készsége teszi képessé arra, hogy a segítőkész tulajdonság érték legyen számára.

A 4. ábrán láthatjuk, hogy a megkérdezettek többsége a *megbocsátást* mint eszközértéket nagyon fontosnak tartja (vö. 3. táblázat, az átlagérték 4,16).

3. ábra: A „segítőkész” eszközérték fontossága életkorok szerinti megoszlásban (a teljes minta %-ában)

4. ábra: A „megbocsátó” eszközérték életkorok szerinti megoszlásban (a teljes minta %-ában)

Nézzünk néhány hozzászólást, hiszen látni fogjuk, hogy a válaszadók az adott értéket a saját életükre, a saját attitűdjükre alapozva fogalmazták meg, felnőttként visszagondolva a gyerekkorban elszenvedett eseményekre.

„Nem tudok egykönnyen megbocsátani, elég makacs vagyok. Ha megsértettek nehezen békülök.” (M. Á. 18 éves férfi)

„Anyám mindent megbocsátott apámnak, úgyse vette semmibe, csak bántotta. Hisztériázott. Meggondolom, hogy mennyire legyek megbocsátó az életben.” (P. E. 35 éves nő)

„...a lányom a vejemmel megverte a feleségemet, idegbetegséget kapott, aztán meghalt. Tudom, hogy meg kellene bocsátani, de nem vagyok képes rá.” (M. P. 90 éves)

„Nem tudok nyugodtan élni, ha nem bocsátok meg, de jólesik, ha bocsánatot kérnek tőlem. Anyám mindig azt mondta: »Ne menjen le a nap a Te haragoddal.« Bölcs gondolat, próbáltam így élni.” (A. M. 60 éves nő)

Az *engedelmesség* mint eszközérték korosztályok szerinti megoszlása (5. ábra) a kutatás eredményeiből kiindulva egyik legkevésbé preferált eszközértéknek mondható (átlagértéke 3,18). Miért lehet ennyire alacsony ez az eszközérték? Valószínű, hogy a saját élettapasztalatából merítve fogalmazza meg üzenetét M. P., azzal szemben, amit a 20 éves Cs. G. fiatal gondol:

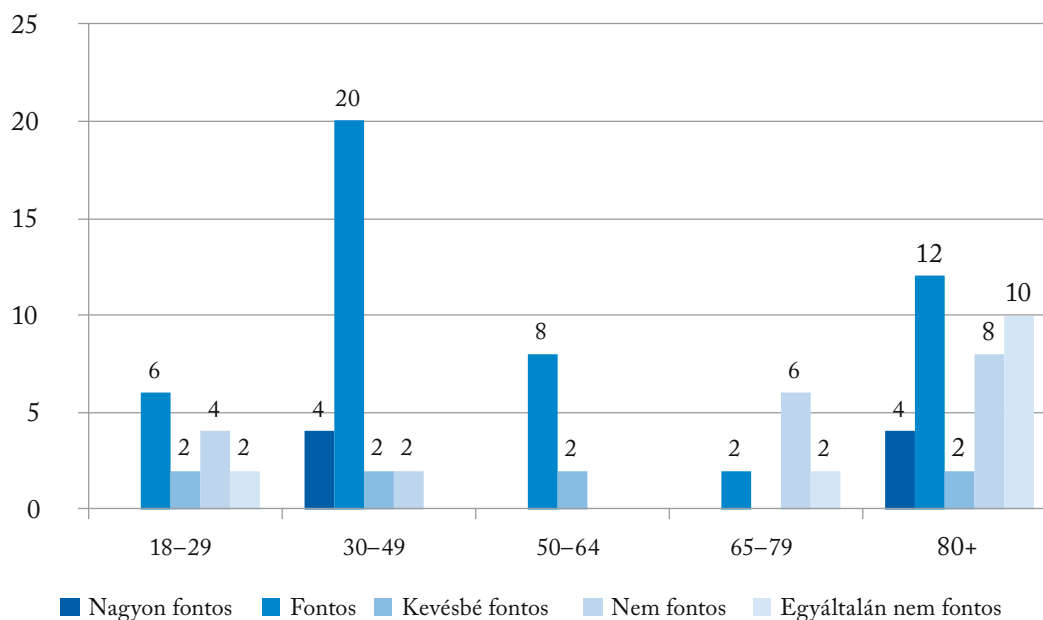
„Ha nagyon engedelmes vagy, mindenki azt csinál veled, amit akar.” (M. P. 66 éves férfi)

„...a változó világhoz engedelmességre, rugalmasságra van szükség, csak így tudunk előre haladni.” (Cs. G. 20 éves férfi)

Változó világ, változó emberek... ha az értékekre gondolunk, maga az érték állandó, de láthatjuk, hogy az adott életkor, a társadalom befolyásolhatja a saját attitűdjeinket. Míg a fiatalabb generáció az engedelmességre, a rugalmasságra gondol, hiszen előre szeretne haladni, céljait megvalósítani egy nyitott Európában, addig az a személy, aki idősebb és már az életből többet tapasztalt, arra int bennünket, hogy vigyázat, mert ha engedelmesek vagyunk, akkor azt csinálnak velünk, amit akarnak.

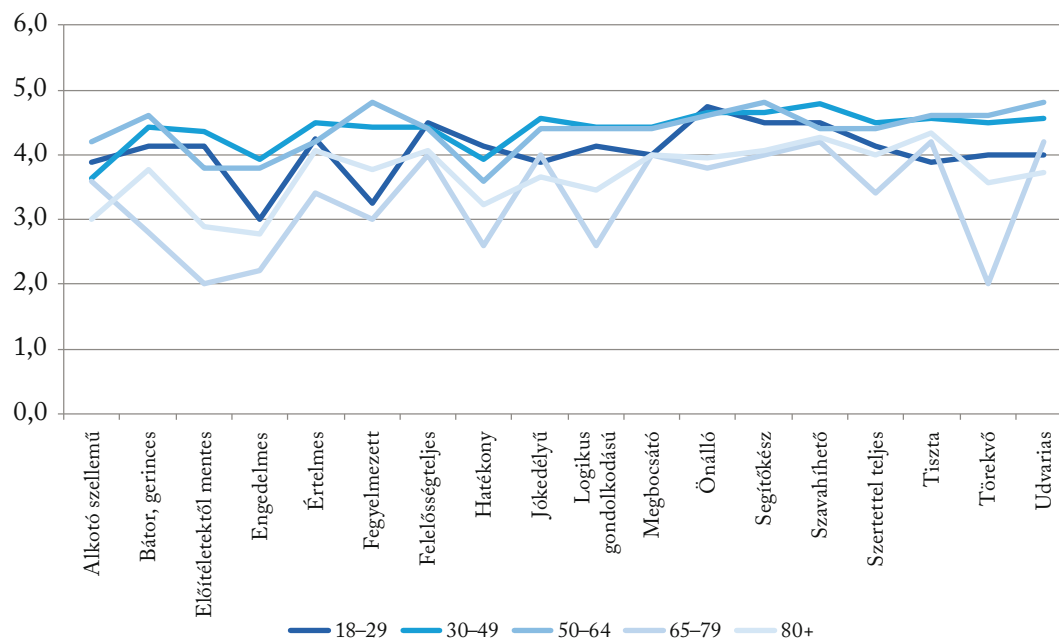
Hogy ki a mindenki? Ki az, aki azt csinál az adott érintett személlyel, amit akar? Valószínű, hogy a választ ebben az esetben M. P. tudja, de tény és való, hogy ha az arany középutat keressük, lehet, hogy nem érezzük azt időskorunkban, hogy azt csinálnak velünk, amit akarnak. Ha megtanulunk rugalmasak lenni, és az engedelmeség valóban értékke válik számunkra, és életkortól függetlenül, nem a makacsságra törekszünk, akkor feltételezhetjük, hogy a változó világgal szemben elfogadóbbakká válunk, amelynek eredményeként kiegyensúlyozottabb lehet a saját és környezetünk élete.

5. ábra: Az „engedelmes” eszközérték életkorok szerinti megoszlásban (a teljes minta %-ában)

A 6. ábrán életkori csoportok szerint láthatjuk az eszközértékek alakulását. Utaltunk már arra, hogy a fiatalok, a 18–29 évesek körében magasan preferált értékekkel ellentétben, akik saját maguk, életcéljuk megvalósítására törekednek, a 65–79 éveseknél kiemelkedően alacsonyak az átlagpontoszámok, és feltételezzük, hogy ezt akár a társadalomból való kilépésnek, kiszorításnak is tulajdoníthatjuk. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg az adott társadalom kulturális, gazdasági, politikai alapértékeiről sem, amelyek meghatározhatják az értékek jelentőségét, fontosságát. Ha továbbvisszük a gondolatot, azt is ki kell hangsúlyozzuk, hogy az egyén fejlődése, életének alakulása, családi kapcsolata, a környezeti hatások, az adott társadalmi normák és szabályok, továbbá a hitélete befolyásolhatják az adott értékhez fűződő attitűdjének az alakulását, ami szociálpszichológiailag nézve befolyásolhatja élete alakulását, összességében azt, hogy az adott társadalomnak mennyire tud aktív tagjává válni. A személyiség alakulására, fejlődésére nem létezik egy egységes modell, hogy csak ez jó, és e szerint kell élni, hanem minden egyes személy a fiataloktól az időséig ki-ki saját magát kell, hogy megvalósítsa, az adott értékek mentén. Az élet értelme és az, hogy milyen úton haladunk, meghatározhatja számunkra az adott értékekhez fűződő viszonyulásunkat.

6. ábra: Az eszközértékek átlagának alakulása életkorok szerint (öt fokú skálaérték)

A személyi szabadság, az individuum alakulása, a család, a társadalomban betöltött helyünk és szerepünk az életkor alakulásával változnak, ami természetes jelenséget von maga után, és e szerint változhatnak a célértékek, továbbá az eszközértékek.

Összegzés

A kutatásban az erdélyi fiatalok és idősek cél- és eszközérték-orientációit vizsgáltuk. Láthatjuk, hogy vannak olyan értékek (szabadság; családi biztonság; igaz szerelem; kellemes, élvezetes élet; a szépség világa; az elvégzett munka öröme; üdvözlés, vallás; tiszta stb.), amelyeknél tapasztaljuk a fiatalok és idősek értékpreferencia-különbségét. Feltehetjük a kérdést: miért is gondolkodnak másképp a fiatalok és az idősek? Azt is mondhatnánk, hogy ahány ember, annyi életérték, annyi életstratégia, de vajon az emberi értékeket átjárhatja-e a kor szelleme, amiben él? Mennyire tudja befolyásolni az individuumot az adott társadalom kultúrája? Ha a kutatás eredményeit és a megszólított személyek megjegyzéseit végignézzük, feltételezhetjük azt is, hogy a fiatalokat a tanulás, a karrierépítés érdekli, a célok megvalósítása, a szabadságuk, az új dolgoknak a felfedezése, hiszen számukra kinyílik a világ, míg az idősebb generáció szociálpszichológiailag már nem ugyanannak a társadalmi kihívásnak van kitéve. Ezért láthatjuk, hogy egyes értékek, amelyek olykor egyéni és társadalmi érdekekké válnak, meghatározóak lehetnek a fiatalok számára, ugyanakkor az élet előrehaladtával időskorra csökkenni látszanak.

A felvetett hipotézis csak részben igazolódik be, mert valóban vannak differenciáltságok az idősök és fiatalok értékválasztása között, hiszen különböző társadalmi hatások érték a generációkat, de azt is láthatjuk, hogy korosztályoktól függetlenül vannak hasonlóan preferált értékek.

„Az értékek nem vezethetők le tisztán a társadalom érdekviszonyaiból sem, mert ha az érdekek kondicionálják is az értékeket, az egyén által belsővé tett értékrendszerek a pszichikumban működve, a tér és idő sajátos megélésére adnak módot.” (Csepeli 1997, idézi Prazsák 2015)

Irodalom⁴

- Andorka R. et al. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. 16. fejezet: Kultúra, értékek és normák, szocializáció. Budapest: Osiris Kiadó. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevazetes_a_szociologiaba/ch16.html
- Bibó I. (1956): *Válogatott tanulmányok I–IV*. II. Szabadság. Budapest: Magvető Kiadó, 1–44. <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/11.html>
- Csata I. (2005): *Az erdélyi magyar fiatalok értékeiről*. In Gábor K. – Veres V.: *Perifériáról a centrumba*. Budapest: Belvedere, 133–161. <http://kutatasok.adatbank.transindex.ro/download/kapcsolodo76.pdf>
- Csepeli Gy. (2011): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_szocialpszichologia/ch04s06.html
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2011): Az el nem múlt feudalizmus. *Társadalomkutatás*, 29 (1), 63–79. http://www.prazsak.hu/publikaciok/csepeli_prazsak_tarsadalomkutatás_2011.pdf
- Isaacowitz, D. (2012): *Aging Studies Suggest Older People Are Happier*. Northeastern University, College of Science. <http://www.northeastern.edu/cos/2012/02/aging-studies-suggest-older-people-are-happier>
- Isaacowitz, D. (2016): Paradoxical Trend for Improvement in Mental Health With Aging. *Current Directions in Psychological Science*. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 77 (8), e1019–e1025
- Oaklander, M. (2016): Old People Are Happier Than People In Their 20s. A surprising study suggests that the older you are, the happier. *Time*, Aug. 24. <http://time.com/4464811/aging-happiness-stress-anxiety-depression/>
- Prazsák G. (2015): *Marginális csoportok értékrendszerei*. Kutatási beszámoló. *Kultúra és Közösség*, 4 (1), 117–133. <http://www.kulturaeskozosseghu/pdf/2015/1/09.pdf>
- Roth M. – Vincze A. E. (2010): *Bevezetés a fejlődéslélektanba*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó.
- Rokeach M. (1973): *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Somlai P. (1979): Hankiss Elemér: Érték és társadalom. *Irodalomtörténet*, 11 (3), 703–706. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00219/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1979_03_703-706.pdf

⁴ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2017. 02. 01.

Shakespeare, W.: Troilus and Cressida, act IV. <http://mek.oszk.hu/04500/04581/html/magyar.htm#d1e18187>
és <http://www.william-shakespeare.info/act4-script-text-troilus-and-cressida.htm>
Taylor, P. (2009): *Growing Old in America: Expectations vs. Reality*. Washington, DC: Pew Research Center.
<http://www.pewsocialtrends.org/2009/06/29/growing-old-in-america-expectations-vs-reality/>

P. SZABÓ DÉNES

APOKALIPTIKUS INTERPRETÁCIÓK A RENDSZERVÁLTÁSOK UTÁN*

Összefoglalás. Tanulmányomban három, az 1989-es rendszerváltás után készült, az apokalipszis témájával foglalkozó szerzői filmet elemzek, majd hasonlítok össze egymással. A hidegháború lezárultával a megnövekedő számú gazdasági és politikai kapcsolatnak következtében a globalizáció felgyorsult, mely a filmek terén kedvezett az univerzális narratívák terjedésének. A három alkotásban: Wim Wenders *A világ végéig* (1991), Tarr Béla *A torinói ló* (2011) és Jean-Luc Godard *Búcsú a nyelvtől* (2014) filmjeiben azt vizsgálom, hogyan jelenik meg a történetükben az apokalipszis témája, mi okozza a bekövetkeztét, és a rendező milyen kritikát fogalmaz meg a jelenkor társadalmáról. Az elemzést a három filmről írt kritikák, elemzések, valamint a filmelmélet segítségével végzem el, de az interdiszciplinaritás jegyében segítségül hívom a szociológia, szociálpszichológia, az irodalom és filozófia területeit.

Kulcsszavak: 1989-es rendszerváltás, apokalipszis, társadalomkritika, Tarr Béla, egzisztencializmus

Abstract. In my paper I am analyzing and comparing three auteur films which were made after the 1989 regime change and deal with the theme of apocalypse. As the Cold War ended owing to the growing number of economic and political relations, globalization accelerated thus in the field of film genre the universal narratives spread. In the three works Wim Wenders' *Until the End of the World* (1991), Béla Tarr's *The Turin Horse* (2011) and Jean-Luc Godard's *Goodbye to Language* (2014) I am examining how the theme of apocalypse appears in the storyline, what causes its occurrence, and what kind of critic does the director formulate about the contemporary society. I made the analysis with the help of the criticism, interpretations of the three films and film theory, but in the terms of interdisciplinarity invoking the scopes of sociology, social psychology, literature and philosophy.

Keywords: 1989 regime change, apocalypse, social criticism, Béla Tarr, existentialism

Az *apokalipszis* témája már egészen korán foglalkoztatta az emberi civilizációt és a különböző művészeti ágakat. Az Újszövetség utolsó részében, *János apostolnak a mennyei jelenésekről való könyvében* a negyedik evangélista részletesen leírja hogyan köszönt be a jövőben a végállapot. A világvégéről szóló történetekben az apokalipszis egy végpontot jelöl, mely a végső pusztulást, a világ totális megszűnését, eltűnését hozza magával, vagy éppen fordítva, a rombolás egy új világ létrehozásának ígéretét is magában rejt. Az első esetben az emberi társadalmak eltűnnek, kollektív narratíváik végleg lezárulnak, míg a második esetben a narratíva folytatódik, de a korábbtól eltérő módon. Az apokalipszis létrejöttével azonban az emberi társadalmak egy ismeretlen helyzetbe, a meghatározatlanba lépnek, melyre a túlélés érdekében magyarázatot kell találniuk. Szociálpszichológiai szempontból nézve a tisztázatlan szituációt reakció követi: „Az emberben a meghatározatlan maga ellen fordul és a meghatározódás kényszere váltja fel” (Csepeli 2014: 2).

* Témavezető: Kéri László.

A világvége-történetek a huszadik század filmrendezőit is megihlették, Ingmar Bergman *A hetedik pecsét*, Luc Besson *Élethalálharc* című munkáikban mutatták be az eljövendő végállapotot. Jóllehet a történetek az adott országok rendezőinek a világ jelenkori állapotára adott reflexióját tükrözték, mégis univerzálisak voltak a szereplőik elvontsága okán, valamint a toposzból adódóan. Jelen tanulmányomban azokat a rendszerváltás után készült európai filmeket vizsgálom meg, melyek ugyancsak a világvége témájával foglalkoznak. Az apokalipszis mint filmes toposz azért is von magára nagy figyelmet, mert a kelet-közép-európai rendszerváltások, valamint a Szovjetunió 1991-es felbomlása után létrejött globalizált világban az államok kölcsönös gazdasági, politikai egymásrautaltsága tovább fokozódott, történelmi narratíváik még szorosabban fonódtak össze. A kilencvenes években kialakuló új világrend értelemszerűen kedvezett az univerzális, az emberiség egészére vonatkozó történeteknek. A klasszikus, többnyire amerikai játékfilmes narratíváktól eltérően Európában három szerzői filmes rendező fejtette ki a véleményét egy lehetséges végállapottal kapcsolatban. A három film Wim Wenders 1991-ben bemutatott *A világ végéig* című alkotása, Tarr Béla 2011-es *A torinói ló* és Jean-Luc Godard 2014-es *Búcsú a nyelvtől* című filmjei. A tanulmányban az alkotásokat időrendben, egyenként mutatom be, és azt vizsgálom, hogyan jelenítik meg az apokalipszis témáján keresztül az ember viszonyulását a világhoz. Az elemzés során vezérlőelvnek tekintem, hogy a három filmben – akár más művészi alkotásban – megjelenő univerzális drámai konfliktus, személyiségválság és társadalmi válság egyúttal értékválságot is jelent (Váriné 1987: 27). A filmek elemzése során kitérek a közös és ellentétes pontjaikra, majd a tanulmány végén levonom a narratívájukból, stilisztikai megoldásaikból következő konzekvenciákat. Az elemzéshez elsődlegesen a három filmről írt kritikákat, elemzéseket, valamint a filmelméletet hívom segítségül, de a szociológia, szociálpszichológia, az irodalom és filozófia területeit is felhasználom.

A modern film filozófiája

Mivel a három elemzett alkotás alapvetően eltér a klasszikus filmtől, ezért fontosnak tartom kifejteni a hatvanas évektől megjelenő modern film két fontos sajátosságát, mely jellemzők összefüggésbe hozhatók a tanulmányban szereplő művek toposzával. Kovács András Bálint *A modern film irányzatai* című könyvében Gilles Deleuze gondolatát idézi, miszerint a modern tényállás azt jelzi, hogy az emberek már nem hisznek a világban, és a modern filmnek éppen ezt a kapcsolatot kell helyreállítania:

„Az ember és a világ közötti kapcsolat megszakadt. Ezentúl ez a kapcsolat kell, hogy a hit tárgya legyen: ez az a lehetetlen, amelyet csak a hit által lehet visszaállítani. (...) A filmnek nem a világot, hanem a világba vetett hitet kell megörökítenie, amely egyetlen kapcsolatunk. (...) Visszaállítani a világba hitünket – ebben áll a modern film hatalma.” (idézi Kovács 2008: 67–68)

A modern film tehát az egyén elidegenedett állapotát próbálja feloldani azáltal, hogy az embernek a világ felé irányuló hitét visszaállítja. Az egzisztencializmus hatására készült filmek, többek között Michelangelo Antonioni alkotásai, a közönség részéről megértésre találtak abban a korban, amely üdvözölte a népszerűvé váló filozófiai áramlatot (Thompson–Bordwell 2007: 455). Az apokalipszis témájával foglalkozó filmek az em-

ber és a világ közti viszony felbomlását ténylegesen is megjelenítik egy katasztrófa utáni állapot bemutatásával. A különbség azonban a klasszikus és a modernista apokaliszisz-filmek között az, hogy míg a klasszikus film pusztán a világ pusztulásának bemutatására és a megjelent végállapot megállítására, visszafordítására koncentrál, addig a modern filmek esetében a probléma megoldása vagy meg nem oldása mellett az embernek a világhoz fűződő viszonya kap nagyobb jelentőséget.

A modernista filmek egy másik fontos jellemzője, hogy képesek a huszadik századi egzisztencialista filozófia fő fogalmát, a *semmit* vizuálisan megjeleníteni, mely a szubjektummal áll szemben, mint „nagyobb erő” (Kovács 2008: 114–115). Nietzsche *A vidám tudomány* című könyvének 125., *Az örült* című pontjában írja le először nagy hatású „Isten halott” gondolatát, mely megelőlegezi a huszadik században Martin Heidegger majd Jean-Paul Sartre egzisztencialista értelemben vett semmi fogalmát. Nietzsche azt írja, hogy Isten halálával megszűntek a korábban biztosnak tűnt fogódzók, így kérdésessé válik az emberi egzisztencia is:

„Ki adta kezünkbe a spongyát az egész láthatár letörléséhez? E vonalak nélkül mi lesz egész építőművészetünk? Állnak-e még a házaink a jövőben is? És mi magunk vajon megleszünk-e még? Mit tettünk, amikor e földet elszakítottuk napjától? Merre halad most? Mi hova tartunk?” (Nietzsche 1997 [1882]: 151–152)

A német filozófus arra is rákérdez, hogy vajon nem a „végtelen semmiben” bolyongunk-e, vagyis az emberi társadalom nem került-e egy olyan világba, melyből már hiányoznak az irányok, iránymutatások (Nietzsche 1997 [1882]: 152). A semmi fogalmát azonban nem fejti ki részletesen, annak kidolgozását a huszadik században Heidegger végzi el többek között a *Lét és idő* című főművében, valamint a *Mi a metafizika?* című tanulmányában. Heidegger szerint az ember mint jelenvalólét (vagyis egzisztencia) akkor képes magát megérteni, ha felvilágosítást ad önmagáról mint létezőről. A felvilágosításnak két módon kell végbemennie: megértésen és diszpozíción (érzelmi átélésen) kell alapulnia. A *Lét és idő* filozófiai rendszerében a szorongás egy kitüntetett diszpozíció, melyben a jelenvalólét „saját létével szembesül” (Heidegger 2007 [1927]: 217). A gondolkodó szerint az aggodás állapotában minden tárgy és mi magunk is a közömbösségbe süllyedünk, nem marad támaszunk, így az aggodás által a semmi kerül kinyilatkoztatásra (Heidegger 1945 [1929]: 13). A semmiről kijelenthető, hogy lényege szerint eltaszít, de egyben a létező egyetemességére is utal, mely utalással a létezőt „rejtett idegenvalóságában” mutatja meg a semmivel szemben. Gondolatmenetében így Heidegger arra a következtetésre jut: „*A lét annyi, mint beleállítottság a semmibe*” – vagyis a lét a semmiből származik (uo.: 15–16).

A hatvanas évektől megjelenő modernista melodramák főszereplői is egy permanens szorongó állapotban vannak, melynek oka egzisztenciális helyzetük meg nem értése. Éppen ezért e filmek tétje az, hogy hőseik képesek-e a létüket kísérő tehetetlenséget megérteni (Kovács 2008: 112–113). A problémát Heidegger logikájával megvilágítva a kérdés tehát az, hogy képesek-e a szereplők saját egzisztenciájukkal szembenézni, vagyis felismerni saját létezésük igazságát. Az apokaliszisz témájú filmekben a szorongás állapota a kiindulópont, hiszen a történetekben a világ megszűnik korábbi, természetes módján létezni. A szereplők így egy konstans, nehezen vagy egyáltalán nem megoldható határhelyzetbe kerülnek, vagyis létük folyamatos önreflexió tárgyává válik.

Heidegger a szorongással kapcsolatban azt írja, hogy az állapot beálltával a szorongás okát nem lehet egy specifikus ténnyel megmagyarázni, mivel annak konkrét oka megmagyarázhatatlan. Megfogalmazása szerint

„a szorongás mitől-je a világ mint olyan”, továbbá a szorongásban a „semmi és a nincs sehol” nyilvánul meg. Fontos kiemelni, hogy Heidegger rendszerében a „sehol” kifejezés alatt nem a világ távollétét kell érteni, hanem ellenkezőleg, a szorongásban a világ megjelenik, a maga világiságában jelentőséget kap, „előretolakszik” (Heidegger 2007 [1927]: 220).

Az apokalipszis témájú filmek ebből a szempontból vizuálisan és a filozófia szemszögéből egyaránt érzékeltesen fogalmazzák meg a szorongás alapállapotát. Az alkotások narratívájában egyrészt a világ ténylegesen pusztul, vagy a lehetséges megsemmisülés szélén áll, így azonban a történet hangsúlya a világ világiságára esik. Ha pedig a narratívákat a szereplők perspektívájából szemléljük, akkor megállapítható, hogy a határhelyzetbe került hősök pont az eltűnő világ kapcsán vizsgálják felül a világhoz fűződő viszonyukat.

Wenders: A világ látásának elvesztése

A német rendező, Wim Wenders az 1987-es *Berlin felett az ég* (*Der Himmel über Berlin*) című drámájának 1993-ban elkészítette a folytatását *Távol és mégis közel* (*In weiter Ferne, so nah!*) címmel. Az első rész még a fallal kettészelt német főváros mindennapjait mutatta be a nyugati oldalról, mégis egyben érzékeltette a város különleges, hidegháborús helyzetét. A második részben már a rendszerváltás utáni német fővárost látjuk, melyben a volt NSZK-s és NDK-s polgárok szabadon utazhatnak Berlin egyik feléből a másikba. Wenders, hogy még inkább érzékeltesse Németország és a világ történetének új fejezetét, az egyik jelenetben a Szovjetunió utolsó főtitkárát, Mihail Gorbacsovot szólaltatja meg, aki egy közelgő új világról beszél.

Míg a *Távol és mégis közel* történetében Wenders még egy új korszak nyitányát ünnepli, és pozitívan tekint a jövőbe, addig a két Berlin-filmje között rendezett, 1991-ben bemutatott *A világ végéig* című drámában egy eljövendő apokalipszistról beszél (*Until the End of the World – Bis ans Ende der Welt*). A mozikba került film 158 perc hosszúságú volt, később, 2015-ben bemutatták a három részből álló, összesen öt óra hosszúságú változatot – a tanulmányban az utóbbit fogom elemezni. A direktor már rögtön a film legelején megjelöli a végállapot okát:

„1999 volt az az év, amikor az indiai nukleáris szatellit meghibásodott. Senki se tudta, hol fog landolni. Az ózonréteg felett lebegett, mint egy halálos ragadozó madár. Az egész világ megrémült. Claire-t (mindez) nem érdekelte.”

Wenders azt az évet jelöli meg, mely a valóságban is nagy jelentőséggel bírt, mivel babonából sokan az 1999-es évet tekintették a vég eljövételének, míg mások az informatikában ismeretes „Year 2000 problem”, más néven Y2K programhiba bekövetkezéséről tartottak. A film tehát a rendkívüli állapot bekövetkeztével indít, így a renden túllépve a bizonytalanságba helyezi a nézőt (Csepeli: 2013: 10).

A továbbiakban a főszereplőt, Claire-t követjük nyomon, amint Európa tájain, városain utazik keresztül, hogy megtaláljon egy idegen férfit, mígnem eljut egy volt barátjához, Eugene Fitzpatrickhoz. Később a nő az idegent a transzszibériai expresszsel követi, majd Kínából Japánba utazik, ahol rálel az ismeretlenre. A történet, akárcsak Jim Jarmusch ugyancsak 1991-ben bemutatott *Éjszaka a Földön* című alkotása, a világ egymástól messzire fekvő helyszínein játszódik, melyeket így a legtágabb és legáltalánosabb keret, az „emberi általános” minősége

tart össze (Kovács 1992: 56). Hasonló elven működik a mexikói rendező, Alejandro González Iñárritu 2006-os *Bábel* című filmje, mely ugyancsak a világ több pontján zajló különálló történeteket kapcsol össze egy sémába, Wenders esetében azonban az egyes történeteket összefogó keret egyben a világ pusztulásával egészül ki.

A második rész Japánban folytatódik, melyből megtudjuk, hogy az idegen, Sam Farber (William Hurt) egy olyan műszer tulajdonosa, mellyel videókat rögzíthet és lejátszhat vak emberek számára. A férfi haldokló, vak anyjának szeretné ezáltal bemutatni a világot, bejárva különböző országokat. Wenders, ahogy az első részben, ezúttal sem ad magyarázatot a férfi kilétére, nem magyarázza el, hogy a speciális műszer és a világvége között milyen összefüggés áll fenn. A rendező egy időre még magát a film fő témáját – a nukleáris szennyezést – is felfüggeszti, hogy csak a műszerre és Sam küldetésére koncentráljon. Az információk össze nem kapcsolása és a fő téma elhanyagolása az elbeszélés szempontjából hibának róható fel, de később Wenders mégis összeköti őket. Egy korabeli filmkritika is elmarasztalóan ír a film dramaturgiájáról, indokolatlan hosszúságáról, narrációjáról, melyben a rendező „teljességgel megfeythetetlen magasabb szimbólumokkal” dolgozik (Hirsch 1993: 52). Tarr Béla és Godard filmjében ezzel ellentétben a történetelemek egy fő gondolati szálhoz kapcsolódnak, a két filmben kizárólag a vég állapotának, a konstans pusztulásnak a bemutatásán van a hangsúly.

1. kép: A végállomás Ausztrália

Wenders filmjének utazása szimbolikus módon Ausztráliában ér véget, ahol a férfi-nő páros találkozik egy, a férfit követő titkosügynővel, és a nő korábbi szerelmével is. Maga a helyválasztás jelképes, hiszen Ausztrália földrajzilag a legtávolabb helyezkedik el a főhős útjának kiindulási pontjától, Európától, tehát a narratíva elsőd-

leges olvasatában „A világ végéig” cím a csendes-óceáni országot jelöli. A szereplőket is itt éri az apokalipszis beköszönte: amikor Claire és Sam repülővel elindulnak, hogy felkutassák a férfi anyját, egy villámlás következtében a repülőgépük működésképtelenné válik, kényszerleszállást kell végrehajtaniuk. Ha nem is látványosan, de a rendkívüli állapot bekövetkezik a filmben, Claire kimondja a gép meghibásodásának az okát, „Lelőtték a szatellitét”, majd hozzáteszi: „Ez a világ vége.” Kiderül az is, hogy nemcsak a repülőgép, de a világ összes technikai eszköze használhatatlanná válik.

A történet következő állomása Sam szüleinek otthona, akik egy törzsi közösséggel élnek együtt. A lakóhely egy hegységnél található, melynek belseje Sam apjának, Henrynek (Max von Sydow) negyven éve kialakított laboratóriumát rejt, ahol az idős férfi azzal próbálkozik, hogy a Sam által rögzített emlékeket digitális úton felesége elméjébe sugározza. A helyszínválasztás ezúttal is szimbolikus, mivel egyszerre jeleníti meg a tradicionális értékeket valló közösségeket, valamint a legújabb technológiát alkalmazó nyugati társadalmakat. A történetben a rendhagyó tudományos kísérlet olyannyira fontos lesz, hogy a harmadik rész elején a főszereplővel tartó író kimondja, hogy még az apokalipszis is mellékessé válik:

„Claire nem értette, hogy a kísérlet kudarca miért számított olyan sokat, összemérve a világ sorsával. De ilyen erős volt a család szenvedélye, hogy a kísérlet fontosabb volt, mint maga a világ vége.”

Egy sikeresen lezajlott kísérlet után kiderül, hogy a találmány képes az agy vizuális információit közvetlenül képpé alakítani, így az álmok, a tudatalatti tartalmak is elérhetővé, vizualizálhatóvá válnak. Egy filmbéli tudós szerint a végeredmény olyan lesz, „mint a televízióban”.

Időközben váratlanul megtudják a szereplők, hogy a világ megmenekült a nukleáris katasztrófa elől, így az emberiség háborítatlanul léphetett be a 2000-es évbe.¹ Tarr Béla filmje egy sokkal pesszimistább képet mutat a végállapotról, a szereplőknek nincs reményük a megmenekülésre, a film vége a teljes sötétséggel zárul. Tarrhoz hasonlóan Godard filmje sem ad megnyugvást, nem mutat fel optimista jövőképet a nyugati társadalom számára.

Wenders filmjében azonban az igazi problematika akkor kezdődik el, amikor a tudós már az álmok világát is vizualizálni akarja, videóban rögzítve a képeket. A három szereplő idővel saját emlékeik rabjává válik, melyeket kisméretű monitorokon néznek folyamatosan.² A különös az, hogy míg a film 1991-ben még csak a televízióval és az egyre nagyobb teret nyerő számítástechnikával összefüggő addikcióra utalt, addig napjainkban a történet párhuzamba állítható a közösségi média hatásával is. Egy, a filmről szóló 2015-ös elemzés már arról ír, hogy Wenders filmjének ötórás változatában a világ vége nem egy nukleáris széllepkéstől, hanem a selfie-k bőségétől következik be, valamint a film a nosztalgiafüggőségről is megfogalmazza a maga próféciját (Hoffman 2015). Maga Wenders teszi fel a kérdést az 1991 szeptemberében megjelent *Act of Seeing (A látás aktusa)* című írásában, hogy lehet-e témája egy filmnek vagy szerelmi történetnek a „képek” vagy a „látás”, továbbá egy magasabb szintű technológia megváltoztatná-e a képekhez fűződő viszonyunkat? (Wenders 1999 [1991]: 250–252)

¹ A valóságban is kiderült, hogy a Y2K-probléma nem okozott gondot.

² A gép ráadásul hatalmas mennyiségű adatot dolgoz fel. A mai nézőnek olyan érzése lehet, mintha napjaink Big Data jelensége szerepelne a filmben.

„A »virtual reality« következő korszaka küszöbön áll, és hamarosan megvalósul a képek digitális tárolása is. Sőt mára a high definition is valóság már, még ha nem is mindenki számára.

Ezért engem az vonzott leginkább, hogy egy science fiction filmben elgondolkodjam azon, milyen lesz a viszonyunk a jövőben a képekhez, hogyan bánunk majd velük, mert így szabadabban bánhattam a »látás jövőjével«. Létezik-e egyáltalán ilyesmi? Megváltozhatna-e valami a látásban, hogy így mondjam?” (Wenders 1999 [1991]: 251–252)

2. kép: Akár Narcissos, beleszeret a tükörképébe

A német rendező jóslata ugyanazt a jelenséget mutatja meg, melyet a közösségi média kritikájaként fogalmaznak meg napjainkban. A Facebook egyrészt lehetőséget nyújt az embereknek, hogy saját, már rögzített emlékeiket, kurrens gondolataikat megosszák ismerőseikkel, azonban az új technológia függőséget okoz, következképp nemcsak összekapcsolja, de egyben elszigeteli az embereket. A film egyik jelenetében az író egy barlangi tónál megpillantja a férfit és a nőt, akik a tó két, szemközti oldalán foglalnak helyet, és bár láthatnák egymást, ők mégis a saját emlékeiket nézik a monitorjaikon. A tó mint helyszín nem lehet véletlen, a mitológiai hős, Narcissus (más néven: Narkissos) is a Helikon egyik forrása fölé hajolva szeretett bele tükörképébe, de mivel szerelme beteljesületlen maradt, így megölte magát (Kerényi 1977: 116). Szociálpszichológiai szempontból nézve a túlzottan magas önértékelés, az önimádat az egyén számára végzetes lehet (Csepeli 2014: 36). Bár Wenders elképzelése – miszerint a jövőben képesek leszünk vizualizálni az álmokat és az emlékezéseket – napjainkra is science fiction maradt, a rendező is arra hívja fel a figyelmet, hogy a lélek mélyéről származó képek meglátása erkölcstelen és narcisztikus aktus lenne (Wenders 1999 [1991]: 255)

Wenders filmjének szereplői tehát nem foglalkoznak jelenükkel, számukra megszűnik az elsődleges, par excellence valóság, mely az összes többi valóság felett áll. Ezen realitás, a mindennapi élet valósága az itt és most köré szerveződik, pontosabban az egyén testének „itt”-je és jelenének „most”-ja köré (Berger–Luckmann 1998: 40–41). A mindennapi élet valósága mellett továbbá léteznek más valóságok is, melyek körülhatárolt tudati körként jelennek meg, és a legfőbb valóságon belüli területként léteznek. Ilyen tudati köröket „hoznak létre” a művészeti ágak képviselői, úgymint az írók, film- és színházrendezők. Ha például a színházban felhúzzák a függönyt, azzal a néző egy „másik világba” kerül, de miután a függönyt leeresztik, a néző visszatér a legfőbb valóságába (uo.: 45). Napjaink egyik talán legfontosabb ilyen körülhatárolt valósága, az internet alakította virtuális valóság, mely bár biztosítja a permanens kommunikáció lehetőségét, mégsem helyettesítheti a valós identitású személyek közösségét (Csepeli 2014: 371).

Wenders filmje a kilencvenes évek elején jelent meg, a német rendező mégis jó érzékkel mutat rá a lehetséges jövőre, a virtuális valóság térhódítására. A szereplők az új technológiával kapcsolatban így fogalmaznak: „Az álmaik az izoláció fekete lyukaivá váltak”, és „A teljes valóságvesztéstől szenvedtek”. A film címe, *A világ végéig* alatt tehát nem a világ fizikai eltűnését, totális elpusztulását kell értenünk, hanem a világunknak a szemünk előtt való eltűnését, vagyis a világ látásának az eltűnését. A történetben ugyanis a szereplők azt a képességüket vesztik el, hogy a realitást mint magánvalót lássák. Ebből a szempontból Wenders és Godard filmje rokon vonásokat mutat, mivel a francia rendező is a technológia térhódításának hatására bekövetkezett valóságészlelés elvesztésének problémájára hívja fel a figyelmet. Így kijelenthető, hogy a modernizmus óta megjelenő toposz, vagyis a világ és az ember kapcsolatának megszakadása ezúttal a virtualitás problémáján keresztül értelmeződik.

Ahogy az a bevezetőben előkerült, Gilles Deleuze szerint a modernista film feladata, hogy a világba vetett hitet megörökítse és visszaállítsa (Kovács 2008: 67–68). Wenders filmjének utolsó része is szimbolikusan az ember és a világ közötti kapcsolat megszűnésének folyamatáról, majd annak helyrehozataláról szól. Egy jelenetben, amikor Claire újra a monitort nézi, azt mondja magának, hogy gyermekként még boldog volt, aztán elbukott, vagyis a bizonytalansággal teli felnőttkortól tart, felismerve, hogy a múlt, a gyermekkor boldogsága örökre véget ér. Akárcsak Narcissus, Claire is egy olyan idealizált tükörképet szeret, melynek, ha továbbra is rabja marad, az bukáshoz vezet. A filmbéli író idővel úgy dönt, hogy megmenti Claire-t, akit egy kerítéssel elkerített területre visz, miközben ő nekiáll, és megírja Claire életét regényben. Elképzelése szerint, ha a nő elolvassa a saját történetét, magára lel. Az író János apostol evangéliumának első sorát idézi „Kezdetben vala az Ige...”, melynek angol megfelelője „In the beginning there was Word...”. A „Word” jelentése „Ige”, „Írás”, mely értelmezhető a Bibliaként vagy az írásként, mint kommunikációs formaként. A filmbéli író azt is megjegyzi: „Féltem attól, hogy az Apokalipszisben majd az áll: a végén már csak képek voltak.” Fitzpatrick hisz a történetmesélés erejében, „a szavak igazságában”, mely képes visszaadni Claire-nek az énjét, és a képességét, hogy újra lássa a világot. Az írónak végül sikerül a nőt „visszavezetnie” a valóságba, miközben Sam is megtalálja önmagát, és visszanyeri valóságészlelését. Wenders tehát felhívja a néző figyelmét egy jövőben bekövetkező esetleges problémára, melyre, ha didaktikus módon is, de megoldást kínál, így újra megteremtve az ember és a világ közötti kapcsolatot.

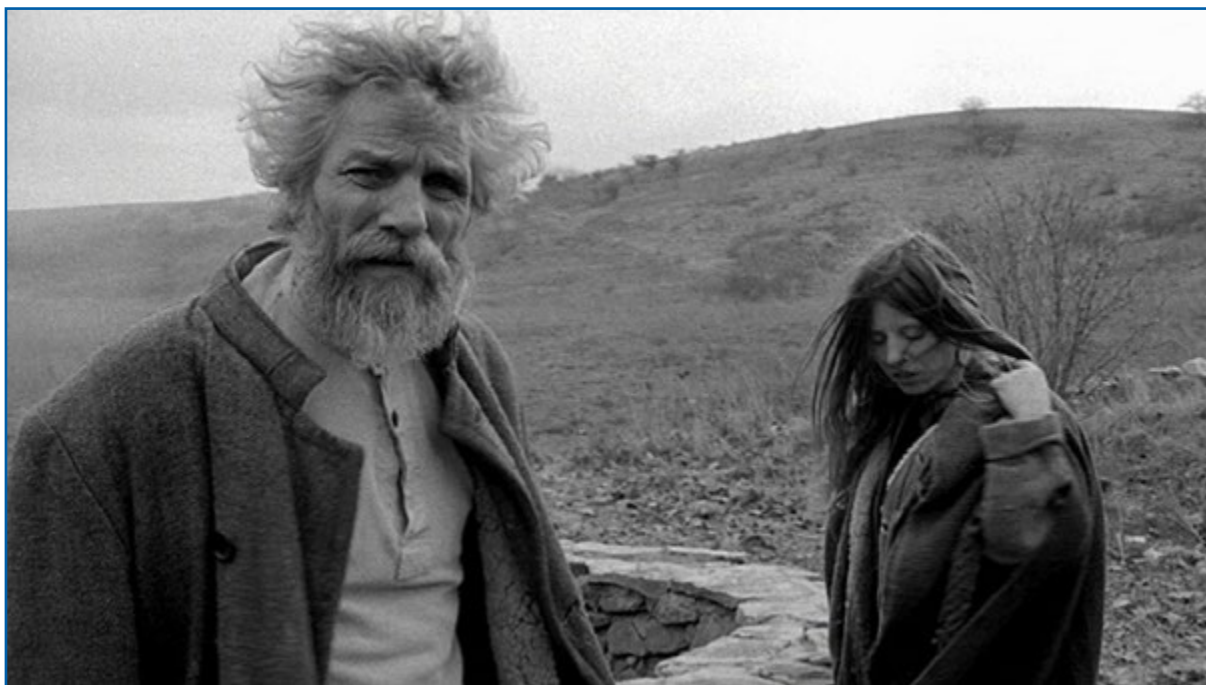
Tarr: Hatalmi játszma és az örök visszatérés

Tarr Béla az apokalipszis témáját Wenders-től eltérő modorban és megközelítésben mutatja be. Mint említettük, a német rendező munkájában az apokalipszist egy technikai meghibásodás okozza, mely bár az összes műszaki eszközt hatástalanítja, de mélyrehatóbb változást nem idéz elő a világ és a társadalom működésében. Tarr filmjében az apokalipszis egy sokkal absztraktabb módon jut kifejezésre, mivel a néző nem tudja meg a rendkívüli állapotnak, vagyis a világvége bekövetkeztének pontos okát, a történet *in medias res* a káosz állapottal indít.³ A filmben a folyamatos, el nem álló szélvihar a vég konstans beálltát jelzi, miközben a film két főszereplője, az idős Ohlsdorfer (Derzsi János) és lánya (Bók Erika) mindennapi teendőiket végzik a történet helyszínét adó ház körül. Minden egyes napjuk szinte ugyanazokkal a rituálékkal, szokássá merevedett otthoni munkálatokkal telik: a lány kisétál a közeli kúthoz, hogy vizet merjen, segít az apjának fel- és áttöltözni, ruhát mos, lábasban krumplit főz, majd apa és lánya együtt vacsoráznak, a férfi fát vág, mindketten pálinkát isznak, vagy az istállóban végeznek munkát. Az események mindvégig egy lehatárolt területen, a ház belső terében és a ház körül zajlanak, melyet azonban az el nem álló vihar miatt a szereplők sosem hagynak el. A film, akárcsak a Tarr-filmek többsége, fekete-fehér, a hosszú beállítások és a lassan kibomló narratíva jellemzi, de *A torinói ló* a radikális minimalizmusát tekintve kiemelkedik a Tarr-életműből.⁴ Az utolsó film beállításai ugyanis átlagban kétszer olyan hosszúak, mint a *Kárhozat* és nyolcszor olyan hosszúak, mint Tarr első filmjében, a *Családi tűzfészekben*. Külön kiemelendő, hogy *A torinói ló*nak a többi filmtől eltérően nincs előrehaladó cselekménye, helyette egy állandóan ismétlődő helyzetet figyelhet meg a néző, míg a két szereplő között alig hallható beszéd (Kovács 2013: 283). Az életmű perspektívájából szemlélve megállapítható, hogy a rendező már az 1987-ben bemutatott *Kárhozat* óta artikulálja stílusát, mely végső határát *A torinói ló*ban nyerte el. A film stílusában tehát végletes, így kijelöli a Tarr-filmkészítés határait, ugyanis a rendező maga állította, hogy ezen az úton már nem lehet továbbhaladni, így ha Tarr betartja ígéretét, akkor *A torinói ló* marad az utolsó filmje (Nemes 2014: 182–183). Godard-hoz hasonlóan Tarr is nemcsak a világtól, hanem mint művész önreflexív módon a film médiumától is búcsút vesz. Érdekes azonban megjegyezni, hogy míg Godard 2017-ben egy újabb, *Image et Parole* (*Kép és szó*) című filmmel jelentkezik, addig Tarr azóta is következetesen tartja magát kijelentéséhez.

A film radikális minimalizmusából adódóan a nézőnek kevés fogódzója akad, hogy megértse, mi okozta *A torinói ló*ban kialakult végállapotot. A választ feltételezhetően maguk a szereplők sem tudják, mivel már az első nap éjszakáján, mikor a ház gerendáiban a szűk ötvennyolc év után abbahagyják a mozgást, a lány kérdésére: „Mi ez az egész, apa?”, a férfi csak azt válaszolja: „Nem tudom... Aludjunk.” A film egész ideje alatt az apa és a lánya között alig hangzik el dialógus, ha egymáshoz szólnak, az is csak a ház körüli teendőkre szorítkozik, mely rövid, egy-két szavas információközlés vagy parancs formájában fogalmazódik meg. A filmben mégis hallható három monológ, melyek értelmezési keretként szolgálnak az extrém környezeti állapot okainak megfejtéséhez.

³ Az ausztrál John Hillcoat *Az út* (*The Road*) című posztapokaliptikus filmjében sem derül ki a világvége oka, se a film alapjául szolgáló Cormac McCarthy-regényben.

⁴ Tehát megállapítható, hogy a rendező filmjei közül nemcsak a *Sátántangó* emelhető ki a radikalizmusa miatt. Utóbbi többek között a szélsőségesen hosszú, hét órás (430 perces) játékidéje okán.

3. kép: Minden nap ugyanaz a rituálé

Az első monológ rögtön a film elején elhangzik, és Friedrich Nietzsche életének egy meghatározó történéseiről szól, melyet a narrátor mond el a nézőnek, aki a beszéd alatt csak sötétséget lát. A monológ eredetileg Krasznahorkai László *Legkésőbb Torinóban* című esszéjének első bekezdésének átirata, mely az *Alföld* című folyóiratban jelent meg 1990-ben. A szövegből megtudjuk, hogy 1889. január 3-án, amikor a német filozófus kilépett torinói házának kapuján, megpillantott egy kocsist, amint az épp egy ostorral a lovát fenyegette. A gondolkodónak annyira megesett a szíve az állaton, hogy odafutott hozzá, majd átkarolva nyakát zokogásban tört ki. Az esetet követően Nietzsche teljesen elnémult, és még tíz éven át feküdt szótlanul a betegágyában, miközben anyja és nővére ápolta. Fontos megjegyezni, hogy Krasznahorkai eredeti esszéjében az író azt bizonyítja be Nietzsche torinói esetén keresztül, hogy a bár az ember élhet az erkölcsi törvény ellenében, de nem szabadulhat meg annak erejétől. Hiszen ha az ember elhatározza, hogy az erkölcsi törvénnyel szembemegy, akkor sem igazodhat el abban a feloldhatatlan konfliktusban, mely a létezés értelmére kérdez rá. Az ember tehát idővel megtanulja, hogy részvéttel legyen mások iránt, akárcsak a megbocsátásra, részvételre nemet mondó Nietzsche, aki végül a vert ló nyakába borul (Krasznahorkai 1990: 29–30).

A rövid bevezetőből nem tudjuk meg ki volt Nietzsche, se a műveiről, se az életéről nem esik szó, csakis tudatvesztésén és teljes elnémulásán van a hangsúly. „Hogy a lóval mi lett?... Nem tudjuk” – zárja le a történetet a narrátor, majd rögtön a megállapítás után az idős Ohlsdorfert látjuk, amint a viharban egy nagytestű, fekete szőrű lovat hajt. Az állatról a film során további információt nem tudunk meg, de a nézőben felmerülhet a kérdés, hogy nem „a torinói lovat” látja-e viszont. Így a film további része ártértelemeződik, a hétköznapi cselekvések és a ló alakja önkéntelenül is filozófiai olvasatot kap. Nietzsche említése és a bekövetkezett apokalipszis kapcsán felmerülhet a nézőben a német gondolkodó „Isten halott” koncepciója, mely *A vidám tudomány* művének

a már említett „*Az örült*” című részében olvasható. A film történetében feltehetőleg azért bolydul meg az időjárás, mivel a korábbi, Isten képzetébe vetett hit elveszett:

„Nem érezzük az üres tér borzongató fuvallatát? Vajon nem lett-e hidegebb? Nem jön-e közelebb és mind-egyre közelebb az éj?” (Nietzsche 1997 [1882]: 151–153)

Az „Isten halott” gondolattal vont analógiát erősíti a film hat napra osztott szerkezete, mely egy fordított teremtetéstörténetként (Nemes 2014: 186), vagyis a világ teremtetésének visszavonásaként értelmezhető (Koltai 2012: 9). Az irányvesztettség és a végállapot megtörténeése azonban nem egy külső erő következménye, hanem magában az emberben keresendő, „gyávaságában, korlátoltságában, kisszerűségében”, „emberi mivolta gyökeres félreértelmezésében” (Kővári 2012: 16).

Jóllehet *A torinói ló* történetének pontos ideje és tere mindvégig meghatározatlan marad – így egzakt válasz sem adható arra a kérdésre, hogy pontosan mi okozhatta a világvége bekövetkeztét –, Tarr a film 59. percében hallható második monológban mégis felfed valamit a jelen állapothoz vezető múltbéli történeések természetéről. Krasznahorkai az elhangzó szöveget is egy korábbi írása, az 1998-ban megjelent *Megjött Ézsaiás* című mű alapján írta, mely a *Háború és háború* regénye előzményének is tekinthető.

Ohlsdorferhez megérkezik ismerőse, Bernhard (Kormos Mihály), aki pálinkáért tér be hozzá. Míg Ohlsdorfer lánya elmegy az italért, addig az apa beszélgetni kezd a vendéggel:

„Ohlsdorfer: – Miért nem a városba ment?

Bernhard: – Elfújta a szél.

Ohlsdorfer: – Hogy fújta volna el?

Bernhard: – Mert tönkre ment.”

Bár az első válasz – „Elfújta a szél” – még értelmezhető szó szerint, hiszen a filmben ténylegesen nagy vihar dül, a második választ, miszerint a város „tönkre ment” már átvitt értelemben kell magyarázni. Bernhard egy következő kérdésre egy fokkal részletesebb leírást ad: „Mert minden tönkre ment. Minden lealjasodott. De mondhatom azt is magának, hogy mindent tönkre tettek...” A vendég a beszédében nem a város konkrét területeit jelöli meg, hanem általánosságban „mindenre” utal. Ugyancsak fontos a „lealjasodott” állítmány, mely jelzi, hogy nemcsak fizikai károkról lehet szó, hanem értékromlásról is. Ettől a ponttól azonban Bernhard átveszi a beszélgetés irányítását, a dialógusból monológ lesz. A cselekvés alanyát nem nevezi meg, de a többes számból következtethetünk arra, hogy a pusztítás kollektíve zajlott. Bernhard tovább részletezi a történetet:

„Hiába mondok Önnek bármit, mert mindent megrontottak, amit megszereztek, márpedig egy aljas, sunyi, alattomos harcban mindent megszereztek.”

A néző megtudja, hogy a harc nem nyílt módon zajlott le, és „Így ment ez a teljes győzelemig, a teljes diadalmas végig”, tehát az erősebb tábor szerezte meg a hatalmat. A történeések idejéről sem tudunk meg pontosabbat, de Bernhard közli, hogy „Ez ment évszázadokon át”, utalva az emberiség történelmét végigkísérő folyamatos

háborúzásra. Krasznahorkai szövege, akárcsak Dosztojevszkij *Egy nevetséges ember álma* című utópiája, melyet alkotói pályájának utolsó szakaszában, 1877-ben írt, egy elképzelt társadalom történetét írja le, melyet a konszans harc jellemez. Egy részlet az eseményláncolatból:

„Egész háborúk törtek ki e miatt az eszme miatt. Ugyanakkor minden hadviselő szilárdan hitte: a tudomány, a bölcsesség és az önfenntartás ösztöne végül is arra kényszeríti az embereket, hogy harmonikus és ésszerű társadalomban egyesüljenek, ezért hát a »bölcsék« a dolog meggyorsítása végett addig is igyekeztek mielőbb kiirtani minden »nem bölcsét« – akik nem értik meg az ő eszméjüket –, hogy ne akadályozzák az eszme diadalát.” (Dosztojevszkij 1980 [1877]: 499)

Bernhard mondanivalójának értelmezéséhez továbbá támpontot nyújthat a film eleji monológ, mely Nietzsche 1900. augusztus 25-ei halálával zárul. Így felidéződhet a nézőben a huszadik század nagy diktátorainak politikája, valamint maga a huszadik század történelme az ideológiák egyre növekvő hatalmával. A kulturális antropológus Clifford Geertz szerint az ideológia a dualisztikus jellegéből fakadóan szembeállítja a „mi” táborát az „ők” csoportjával, falat húzva a két fél közé. Az ideológia továbbá elidegenítő, mivel bizalmatlan az aktuális politikai intézményekkel szemben, doktriner, mert a politikai igazságot magának követeli, totalisztikus, hiszen a társadalmi és a kulturális élet egészét uralni akarja, és futurisztikus, ugyanis mindig egy utópiát akar megvalósítani (Geertz 2001: 31).

Bernhard a mondandójának folytatásában kitér a gyengébbik csoportra:

„...minden, ami kiváló, nagyszerű, valahol nemes. Érti? Ne bocsátkozzon eleve semmiféle harcba.”

A mondatban az „eleve” időhatározó jelzi, hogy a gyengébbek nem is kívántak konfliktusba bocsátkozni az uralkodni vágyó féllal. Az elbeszélő ezúttal sem használ konkrét, névvel bíró alanyt, így a történet – akárcsak Dosztojevszkij kisregénye esetében – továbbra is egy példázatként funkcionál. Bernhard elmondja, hogy a győztesek elől már semmit se lehet eldugni, mivel ők mindent elérnek. Gondolatát a következőképpen bontja ki:

„Övék ma már az ég, övék az összes álom, övék a pillanat, a természet, a végtelen csend, még a halhatatlanság is az övéké, érti? Minden, minden örökre elveszett.”

Bernhard mondataiból kiderül, hogy a hatalmasok immáron mindent uralnak, beleértve a fizikai valóságot és a transzcendens világot is. Uralják a jelent, hiszen „övék a pillanat”, de kezükben van a jövő is, hiszen „még a halhatatlanság is az övéké”. A politikai antropológia szemszögéből nézve a létnek nincs olyan dimenziója, melyet a hatalom ne akarna befolyásolni. A hatalom megszerveződésétől és működésétől függ, hogy a lehető és a lehetetlen között hol húzódik a határ, de a határ sosem végleges (Csepeli 2013: 81). Tarr filmjében azonban egy olyan disztópia jelenik meg, melyben a hatalom birtokosai útjában nem áll semmiféle gát:

„...rá kellett arra jönnöm, rá is jöttem, tévedtem. Szomszéd, óriásit kellett tévednem, mikor arra gondoltam, hogy itt a Földön valóban nem volt, és nem is lehetett, nem is volt semmiféle fordulat, mert higgyc el, tudom, ez a fordulat már valóban bekövetkezett.”

Bernhard kinyilatkoztatja, hogy a világban már megtörtént és lezárult egy fázisváltás, melyet követően a további változtatásokra nincsen esély, az erők hatalmi befolyása végleges marad. Wenders és Godard filmjével ellentétben Tarr világában nem a technika válik az aggodalom elsődleges forrásává, hanem a társadalmi világ minden dimenzióját behálózó hatalmi berendezkedés és az erők által befagyasztott status quo megváltozhatatlansága. Bernhard monológjára azonban Ohlsdorfer csak annyit válaszol: „Ugyan már, badarság!”, mellyel Tarr jelzi, hogy a hétköznapi ügyeibe merülő ember nem akar a világ természetét illetően mélyebb összefüggéseket keresni. Ugyancsak: amikor az első nap a lány kérdezi az apjától, hogy „Mi ez az egész?”, a férfi közli vele, hogy aludjon.

A dolgok megváltozhatatlan voltát jelzi a két főszereplő életmódja is, akik monotóniában élik életüket. Minden napjuk közel ugyanabban a rutinban ismétlődik, és nincs előttük egy konkrét, magasabb rendű cél. Ha a filmet a tér szempontjából vizsgáljuk, megállapítható, hogy *A torinói ló* a korai Tarr-filmekhez hasonlóan egy szűk térre korlátozódik, melyből a szereplők sosem lépnek ki (*Családi tűzfészek*, *Panelkapcsolat*, *Őszi almanach*). Tarr utolsó filmjében azonban a cselekmény konfliktusának okozója nem a szereplők közötti kommunikációs probléma, hanem az időjárási körülmények és a ló betegsége (Kovács 2013: 175).

Nietzsche kapcsán felvetődhet a nézőben az „örök visszatérés” gondolata, melyet *A vidám tudomány* 341. pontjában írt le. A filozófus „A leghatalmasabb teher” című passzusban azzal a gondolattal játszik el, hogy mi történne az emberrel, ha saját életét számtalanszor, „ugyanabban a sorrendben és egymásutániségben” kellene leélnie (Nietzsche 1997 [1882]: 249). A gondolkodó az olvasónak felteszi a kérdést, hogy élt-e át már olyan pillanatot, melyet isteninek tartott, és szeretné, ha örökké megismétlődne: „...akarod-e mindezt még egyszer és számtalanszor újra?” Ezen gondolat szerint tehát az értelemmel bíró élet olyan pillanatot (vagy pillanatokat) tartalmaz, melyek beteljesülésének megismétlődését akarja az ember. Tarr filmjében azonban Ohlsdorfer és a lánya előtt nincs egy magasabb rendű cél, mely felé a háztartás körül végzett munkáik vezetnének. A természeti katasztrófa befolyásolta helyzetüket sem tudják megváltoztatni, abból képtelenek elmenekülni, ráadásul a környezetük folyamatos romlását kell tapasztalniuk. Az első nap a szűk hallgatnak el a házban, a második nap a ló nem akarja a szekeret húzni, a harmadikon már nem is eszik, csak áll némán az istállóban. Ezen a napon továbbá cigányok érkeznek szekéren a ház elé, akiket a dühös Ohlsdorfer elűldöz. A csapat távozása előtt azonban az egyik férfi Bibliát ad ajándékba a lánynak, aki azt este felnyitja és olvasni kezdi. Bár a néző első hallásra azt hihetné, hogy a lány ténylegesen a Szentírásból olvas fel, de az valójában Krasznahorkai egy 1998-ban, Bukta Imre képzőművész kiállítására írt *Járás egy áldás nélküli térben* című szövege. A történetben egy ordinárius közli a templom gyülekezetével, hogy a megváltás, a megdicsőülés elmaradt, és kijelenti, hogy „ezért ott nem szabad istentiszteletet végezni addig, míg bünbánati szertartással az igazságtalanságot helyre nem hozzák” (Krasznahorkai 1998a: 7). Az ordinárius gondolatai összefüggésbe hozhatók Nietzsche *Az örült* című írásában megfogalmazott gondolattal, miszerint az embernek az Istenbe vetett hite megszűnt, és az eljövendőben azt a semmi hatalma veszi át (Nietzsche 1997 [1882]: 125. §). Tarr Béla filmjében mialatt a lány a szöveget

felolvassa, egy idő után vele párhuzamban megszólal a narrátor is, aki metaforikusan utal a semmi hatalmának megerősödésére:

„...csak a por zúdul továbbra is nagy tömegben előre, a csontszáraz por, amit felfer, és a pusztító semmi, amit maga előtt görget megfékezhetetlenül tombolva a kietlen föld felett.”

4. kép: Az egzisztencialista értelemben vett semmivel néz szembe

A két szereplő ezért, amikor külön-külön az ablakhoz ülve az üres tájat szemléli, akkor szimbolikus értelemben nemcsak a szüntelenül tomboló szélviharral, hanem világ állapotával, az egzisztencialista értelemben vett semmivel néz szembe, és törődik bele önnön tehetetlenségébe, a dolgok állásának megváltoztathatatlan voltába. Mégis a negyedik nap döntésre kényszeríti a két lakót, amikor is a kút kiszárad, ezért az apa és a lánya úgy határoz, hogy elhagyják lakhelyüket, szekérre pakolják a holmijukat, és elindulnak. A jelenetben a néző látja a távolodó szekeret, amint egy domb mögött eltűnik, de kisvártatva a szekér újra felbukkan, és visszatér a házhoz. A visszafordulás okára azonban nem derül fény, Ohlsdorfer és a lánya se az egymás közötti kommunikációval, se testük metakommunikációjával sem ad magyarázatot arra, hogy mi tántorította őket vissza a távozástól. A film ötödik napján végül elsötétül az ég, mely történes jelzi a fordított tereméstörténet végét. A lány, ahogy a film elején, újra felteszi a kérdést az apjának, „Mi ez az egész?”, de a férfitől ugyanaz a válasz érkezik: „Nem tudom. Feküdjünk le.” – tehát a kérdés ismét megválaszolatlan marad. Kiderül továbbá, hogy nemcsak a Nap fénye tűnik el, de a ház petróleumlámpáját sem lehet meggyújtani (hiába van benne olaj), így Tarr érzékletesen

jelzi, hogy a Föld minden fénytől megfosztatik. Az amerikai író, Cormac McCarthy 2006-ban megjelent, *The Road (Az út)* című posztapokaliptikus regényében sem derül ki a vég bekövetkeztének oka, továbbá az apokaliptikus eljövételének stációi (férfi ablakhoz ül, elmegy az áram), valamint a főszereplő és a felesége között zajló, a vég bekövetkeztére reagáló párbeszéd is hasonlít *A torinói ló* dialógusához⁵:

„Az órák 1 óra 17 perckor álltak meg. Hosszú fénycsóva nyílt szét ollószerűen aztán egy sor gyenge rázkódás következett. *A férfi felkelt és az ablakhoz lépett. Mi az? kérdezte a nő. A férfi nem válaszolt.* Kiment a fürdőszobába és felkattintotta a villanykapcsolót de *nem volt áram.* Az ablaküveg fakópirosan felizzott. A férfi fél térdre ereszkedve bedugaszolta a kád lefolyóját és megnyitotta mindkét csapot. A nő a fürdőszoba ajtajába állt hálóingben megkapaszkodott az ajtófélfában és fél kézzel átfogta a hasát. *Mi az? kérdezte. Mi történt?*

Nem tudom.

Fürödni akarsz?

Nem.” (McCarthy 2010: 54 – kiemelés tőlem)

A film végi teljes sötétség akár összefüggésbe hozható Nietzsche „Isten halott” gondolatával, miszerint metaforikus értelemben a Föld elveszti korábbi biztos keringési pályáját, és eltávolodik a Naptól:

„Mit tettünk, amikor e földet elszakítottuk napjától? Merre halad most? Mi hová tartunk? Minden naptól egyre távolodunk? Nem zuhanunk egyenesen előre? Vagy hátra vagy oldalt vagy minden irányba? Van-e még fönt, és lent van-e? Nem a végtelen semmiben bolyongunk?” (Nietzsche 1997 [1882]: 151–152)

Ezt követően a házra teljes csend borul, az utolsó napon már csak a sötétben egymással szemben ülő két alakot látunk: az apa egy krumplit próbál elfogyasztani, míg a lány előtti tál üres. Tarr filmjének zárlatában a szereplők egyetlen célja a fizikai túlélés, a test biológiai fenntartása, melyet az idős férfi a következő mondattal (mely egyben a film zármondata) hoz a lánya tudomására: „Egyél. Enni kell.” Fontos kiemelni, hogy ugyanez a gondolat korábban is elhangzik a filmben, a harmadik napon a lány mondja az istállóban álló lónak: „Egyél már, enned kell.” Tarr tehát jelzi, hogy a természeti katasztrófa beteljesedésével, a vég eljövételével az ember egyetlen célja – akárcsak a nem emberi élőlényeknek – a testének fenntartása marad.

Godard: A képek apokalipszise

Az előző két filmtől eltérően Jean-Luc Godard művében nem következik be a klasszikus értelemben vett apokaliptikus, nem köszönt be *A világ végéig* című filmben látott látványos rendkívüli állapot, és környezeti katasztrófa sem fenyeget, ahogy az *A torinói ló* esetében történt. Godard *Búcsú a nyelvtől* című filmje az emberi nyelv és az emberi kultúra végállapotáról szól, melyet a klasszikus narratív történetmesélés helyett elvont, szavakból,

⁵ Cormac McCarthy írói stílusának egyik jellemzője, hogy a szövegeiben következetesen elhagyja a központosítást, így az idézett szöveg nem hibás.

képekből és hangból álló montázssal ad a néző tudtára. Akárcsak a francia rendező életművének többi darabja, a *Búcsú a nyelvtől* is a kortárs társadalmi valóságról tesz megállapításokat. Tekintve azonban, hogy a film Godard utolsó alkotása – ahogy *A torinói ló* Tarr Béla esetében –, az alkotás egyaránt értelmezhető a filmkészítéstől vett búcsúként és a világról alkotott végső verdiktként is. Fontos azonban megjegyezni, hogy 2017-ben Godard egy újabb, immáron tényleg végsőnek titulálható filmmel készül, melynek szinopszisa szerint az „semmiről, csak a csendről” (nothing but silence) fog szólni, így annak gondolatisága valószínűleg párhuzamba állatható *A torinói ló* filozófiájával.

Godard már első, hatvanas években rendezett játékfilmjeiben az ugró vágások, szöveginzertek használatával az elbeszélés és a vizualitás terén is megtörte a filmi konvenciókat. A hetvenes évektől a képek belső tartalmát is még zsúfoltabbá tette, többszörös expozíciót vagy sokszorosan tagolt képmélységet alkalmazott. Az ezredforduló után a digitális technika terjedésének köszönhetően Godard stílusa még radikálisabb irányt vett (Varró 2014: 42). A Godard által létrehozott fragmentált forma egyik sajátossága, hogy a kollázstechnika alkalmazásával az akusztikus és vizuális elemeket elválasztja a tér-idő kontinuumtól, valamint az ugróvágás öntudatos alkalmazásával azt sugallja, hogy az eseményeket a film nem ábrázolja, hanem a szerzői akarattól függenek. Godard filmjeiben így az epizodikus elbeszélés és az ugróvágás is egyaránt azt szolgálja, hogy a rendező egy szubjektív és konceptuális konstrukciót hozzon létre (Kovács 2008: 153–154). Ennek következtében az alkotó a nézőt egy mesterségesen létrehozott gondolatfelépítményen vezeti végig. Ugyancsak fontos elem a filmekben hallható narrátorszöveg, mely általános filozófiai gondolatokat vet fel (uo.: 154). A *Búcsú a nyelvtől* is magán viseli a godard-i forma jellemzőit, de ezúttal a rendező a digitális technika segítségével még töredezettebbé teszi a narratívát a különböző filmi vizuális stílusok váltakoztatásával. A filozófiai gondolatokat két, egymással váltakozva futó szálon fejti ki: az elsőben egy nő–férfi párost látunk, melyben a nő az érzékiséget, a férfi az intellektuális hozzáállást képviseli, míg a másik szálaban Godard kutyája, Roxy tűnik fel, kinek „gondolatait” a rendező kommentálja (Varró 2014: 42).

Godard életművét már a kezdetektől fogva végigkíséri a huszadik század fő egzisztenciális problémája, az egyén és a világ közti kapcsolat felbomlása, az elidegenedés, még ha a toposz eltérő konstrukciójú narratívákban, különböző vizuális megoldásokban is nyer megfogalmazást (*Kifulladásig*, *Éli az életét*, *Bolond Pierrot*). A *Búcsú a nyelvtől* című filmjében is a tárgyalt egzisztenciális problémára helyezi a hangsúlyt, ezúttal azonban a válság egyik fő kiváltóját a technológia térhódításában, a technikai eszközök (okostelefonok, síkképernyős televíziók) elterjedésében jelöli meg. A film névtelen, a nézőtől szándékosan elidegenített szereplőinek kezében vagy környezetében megtalálhatók a számítástechnika legújabb eszközei, melyek befolyásolják mindennapjaikat. Rögtön, a film elején egy iPhone okostelefonon például a francia szociológus-filozófus Jacques Ellul fotója jelenik meg, akinek egyik fő gondolata a modern technológiának a szabadságra mért fenyegetése volt. A filmben olvasható első mondat: „Azok, akiknek hiányzik képzelete, a valóságba menekülnek”⁶, azonban paradox módon az alkotás pont a festészet és a film miatt elvesztett valóságról, vagyis a kortárs emberi társadalom elvesztett valóságérzékeléséről szól (Kasman 2014).

⁶ „Those lacking imagination take refuge in reality.”

5. kép: Godard okostelefonnal

Godard a film audiovizuális megjelenítésével is érzékelteti a technológiának a mindennapokra gyakorolt befolyását, mivel a film képeit különböző kamerával, optikával rögzítve rámutat arra, hogy a valóság a film nyelvén keresztül számos módon reprezentálódhat. Feltűnnek kézikamerás felvételek, világháborús filmhíradó, magas felbontású minőségben (high-definition) rögzített kép, Hollywood aranykorszakából filmrészletek, de még háromdimenziós eljárással felvett videó is. A film egy visszatérő jelenete egy kikötőbe érkező luxushajó alakja, mely egyszer hol élesen, tökéletes képminőséget nyújtó kamerával rögzítve, másszor homályosan, szemcsésen, egy kevésbé jó képrögzítő eszközzel lett felvéve. Egy másik jelenetben azt láthatjuk, amint HD-felvételen egy nő a síkképernyős tévéjét nézi, melyen rossz minőségben egy klasszikus hollywoodi filmből láthatunk egy jelenetet. A film végén ráadásul Godard felsorolja a forgatás során használt kameráinak típusát, érzékeltetve a különböző leképezési módok eltérő technikai eszközeit (Pinkerton 2015).

A rendező az ezredforduló után egyre népszerűbbé váló 3D-technikával is egy újabb dimenzióval töltötte meg a lehetséges értelmezések tartományát. Egyes esetekben teljesen más képeket rögzít a bal és a jobb kamerával, így nézhetetlenné téve a térbeli összhatást. Az egyik jelenetben például a két szemünkkel eltérő képet látunk eltérő nézőpontból, miközben a kamera is más módon mozog: a nő mozdulatlan marad, míg a férfi sétál. Godard így a rá jellemző módon, de egy új technikát használva kizökkenti a nézőt, és egyben utal a vizuális (női) és verbális (férfi) összeegyeztethetetlen voltára (Varró 2014: 42).

A számos képi megjelenítés láttán a nézőben okkal vetődhet fel a kérdés: vajon az eltérő leképezési formák közül melyik van legközelebb a valóságészlelésünkhöz? Godard nem ad egyértelmű választ, inkább elbizonytalanítja a nézőt azzal, hogy hányféle megoldás létezik. Amint azt Wenders filmje kapcsán megjegyeztük, az egyes „valóságok” között az embernek létezik egy par excellence valósága, mely az összes többi felett áll, a mindennapi élet valósága (Berger–Luckmann 1998: 40–41). A realissimum mellett azonban léteznek a lehatárolt, a művészet

vagy az internet által létrehozott valóságok is (uo.: 45). Godard filmje is ezt a hatást érzékelteti, a vágásokkal és az egymástól radikálisan eltérő képi megjelenítésekkel a nézőt több valóságba „dobja bele”, miközben felmerül a kérdés a par excellence valóság, és az azon belül létező valóságok közötti összefüggésről. A filmben az egyik szereplő a következőképpen fogalmazza meg félelmét:

„Mi történik? Vége ennek a világnak? Egy másik világ beköszönt-e? Melyben nincs mindennek tiszta neve.”

Majd megnevezi félelmének okát, az egyes mesterséges valóságoknak a legfelső valóság feletti győzelméről:

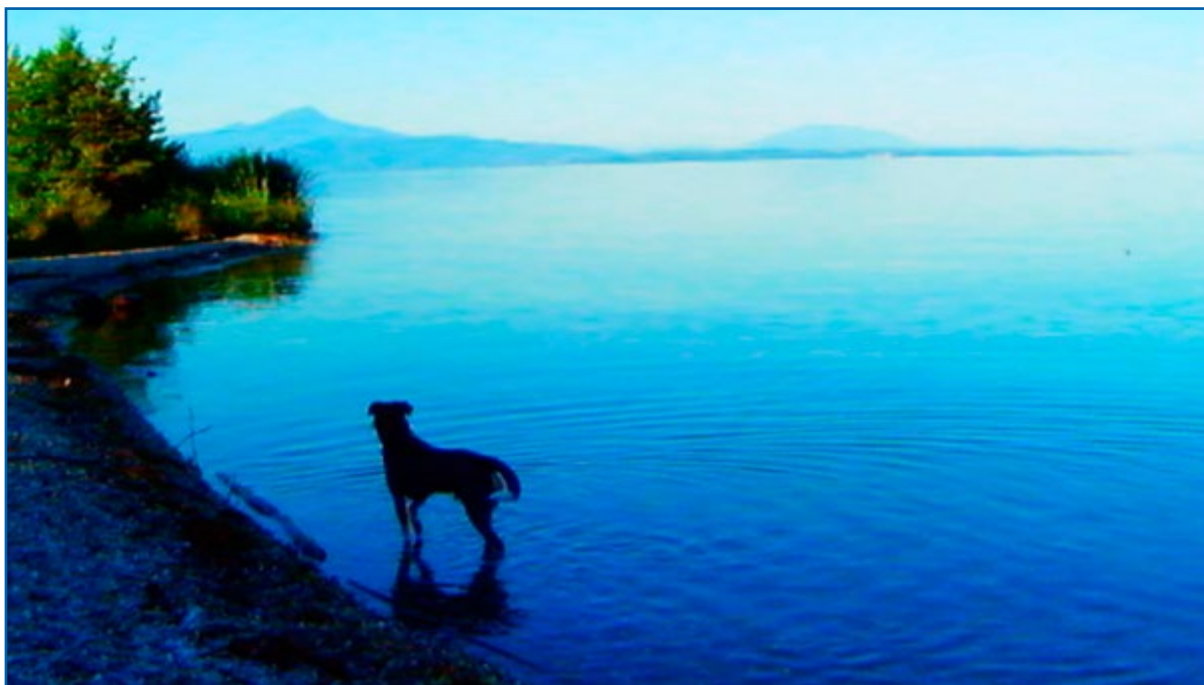
„Amiket képeknek neveznek, [a képek] a jelen gyilkosaivá válnak.”

Mint említettem, a filmben az eltérő vizuális megjelenítések fontos szerepet kapnak, már rögtön a film elején okostelefonnal rögzített képeket látunk. A rögzítés módja összefüggésbe hozható Godard egy korábbi, *A szerelem dicsérete (Éloge de l'amour)* című filmjének egy mondatával: „A kép, mely egyedül képes megtagadni a semmit, egyben a semmi tekintete rajtunk”⁷ (Bordwell 2014). Godard tehát ugyancsak az egzisztencialista értelemben vett semmiről beszél, azt vizualizálja, akárcsak Wenders és Tarr. Szorosabb összefüggés azonban Wenders és Godard filmje között vonható, ugyanis mindkettő a technológia térnyerésének jelentőségét emeli ki a semmi megmutatása kapcsán, de míg a német rendező egy lehetséges utópia képében mutatja be azt, addig francia kortársa a jelenre reflektálva fogalmaz.

A film a sorozatos, különböző képi megoldásokkal élő ábrázolásmódjával áttételesen jelzi, hogy nem létezik egy, mindenek felett álló látásmód, hanem a percepciók az elmúlt század konstans mediatizációja során folyamatosan változtak és sokszorozódtak. Godard hasonló következtetésre jut, mint Wenders, kifejezésre juttatva, hogy a technicizált világ eszközei és a virtuális valóságok nem kiterjesztik, hanem szűkítik, meghamisítják a valóságról kialakított percepciókat. Nietzsche is hasonló problémát fogalmaz meg egy korai írásában, *A nem-morális értelemben fölfogott igazságról és hazugságról* című művében. A filozófus szerint az emberek elmerülnek az illúziókban és álomképekben, „tekintetük csak a felületét pásztázza a dolgoknak”, érzékelésük csak ingereket fog fel, nem hatol az igazságba (Nietzsche 1992 [1873]: 4). Ha pedig az ember képes lenne a világot úgy szemlélni, mint egyes állatok, felismerné, hogy nem léteznek természeti törvények:

„...lenne csak meg kinek-kinek a maga saját érzékelőképesége, lennének csak képesek majd madár, majd hernyó módjára, majd pedig növényként percipiálni a világot, avagy látná csak egyikünk ugyanazt az ingert vörösnek, a másikunk kéknek, egy harmadik pedig hallaná egyenesen hangnak, menten nem beszélénk többé a természet fent említett törvényeiről, hanem csak valamely módfelett szubjektív képződménynek tudnánk tekinteni” (Nietzsche 1992 [1882]: 11)

⁷ „The image, alone capable of denying nothingness, is also the gaze of nothingness upon us.”

6. kép: A világ egy kutya szemével

Az állatok percepciója Godard filmjében is fontos szerepet kap, a francia rendező szerint az embertől eltérően a kutya képes a világot a megfelelő módon érzékelni. A kijelentést értelmezhetjük ironikusan, de az alkotó mindenestre a felvetéssel rávilágít arra, hogy az embernek felül kell bírálnia a világról alkotott látásmódját. Godard a filmjében az osztrák költőt, Rilkét idézi:

„Nem az állatok azok, akik vakok.
Hanem az ember, megvakítva a tudat által,
képtelen látni a világot.
Ami kinn van – írta Rilke – csak az állat tekintetén keresztül tudható.”⁸

Daniel Kasman a *Búcsú a nyelvtől* kapcsán írja, hogy az Godard kései alkotásaihoz (*A szerelem dicsérete, Film/szocializmus*) képest nem esszé, hanem költemény (Kasman 2014). David Bordwell a filmről írt elemzésében is versekhez hasonlítja Godard kései alkotásait, olyan poémákhoz, melyek utalnak egy történetre. Az ilyen alkotások esetében a befogadót esetenként a költői megoldások inkább lenyűgözik, mint maga a történet.

⁸ A versrészlet eredeti szövege így hangzik:

„Tárt szemmel szemlélik az állatok
a Nyitottat. Csupán a mi szemünk
fordult visszára, s áll létünk szabad
kijárata körül, mint egy kelepce.”

Rainer Maria Rilke: *A nyolcadik elégia* (részlet). Fordította: Rónay György.

Godard legutóbbi filmjeiben éppen ezért a nézőre elsődlegesen nem a szereplők és a történet hat, hanem a mozi lehetőségeinek bemutatása a szavak, hangok, formák, textúrák segítségével, mely által „ahelyett, hogy a *szereplőkkel* éreznénk együtt, a *filmmel* érzünk együtt” (Bordwell 2014). Így Godard víziója, akárcsak Tarr filmje, a kortárs társadalomról kifejtett kritika mellett, a filmről mint művészeti ágról vallott önreflexiónak is felfogható.

A három percepció

Bár a rendszerváltás után az európai filmművészetben 1989 és 2016 között csak három apokalipszis témájú film született, mégis tehetünk pár általános megállapítást a filmekkel kapcsolatban. A három alkotásban közös, hogy eltérően az amerikai játékfilmekről, nincsen bennük látványos pusztítás, a világvége nem szenzációként jelenik meg. Emellett a világvége utáni állapot nem vagy nem pusztán a világ fizikai állapotának helyrehozataláról, hanem az ember-világ reláció újragondolásáról tudósít, így az apokalipszis tematikája összefügg a világnézet, az értékek, az erkölcs megváltozásával is. A megváltozott valóság problémájának kiváltó oka azonban eltér a filmekben. A német és a francia rendező esetében a fő aggodalom az emberi percepciói beszűkülése, a valóságészlelés, a világlátás képességének az elvesztése. Bár a két alkotás között tizenhárom év van, mégis mindkét rendező – ha eltérő stílusban is, de – a technikai eszközök által megváltoztatott percepció kapcsán fejt ki rosszsallását.

Velük ellentétben Tarr Béla alkotásában a hangsúly a világban megváltozott hatalmi viszonyokon van. A magyar rendező szerint a hatalmi harc az erők kizárólagos győzelmével ért véget, a jövőben nincs esély hatalmuk megdöntésére, a folyamat a végpontjára érkezett. Tarr filmjében tehát a fizikailag bekövetkezett apokalipszis összefügg az emberi társadalom egyfajta zsákutcás végállapotával. Tarr másik következtetése az emberi egzisztencia alapjaival kapcsolatos, a lét értelmére, a mindennapok monoton, örök körforgásának miértjére kérdez rá.

Ha a három filmet szélesebb szocioökonómiai kontextusban vizsgáljuk, újabb következtetéseket fogalmazhatunk meg. A kapitalizálódás és a fogyasztói társadalom útjára Magyarországnál hamarabb lépő Francia- és Németország két rendezőjének az alkotásában az információs társadalom keltette aggodalmak jutnak kifejezésre. Tehát két, a társadalmi jólét bizonyos fokát elérő társadalomban már a mediatisztált világ jelenik meg mint probléma. Ezzel ellentétben az 1945 és 1989 között államszocializmust megélt, majd a rendszerváltás után a demokratizálódás és a privatizáció útjára lépett Magyarországon a hatalom kérdése kap lényegi szerepet. A magyar társadalomnak és a politikai vezetőrétegnek újra kellett tanulnia, hogyan működik egy demokratikus keretek között működő ország, mely tanulási folyamat azonban számos nehézséget és buktatót rejt magában.

Tarr alkotása Wenders és Godard művétől legfőképp abban tér el, hogy a filmjében megjelenő világábrázolás végletesen minimalista és zárt, azonban éppen ezzel a végső pontig leredukált struktúrával fogalmaz három szerző közül a legátfogóbb módon a kortárs világ állapotáról. Tarr tehát az akarátát és a látomását rákényszeríti az egész világra, de ezzel a hozzáállással teszi lehetővé a néző számára, hogy a dolgok sokféleségében meglássa azt, amit korábban nem (Kovács 2002: 315). Visszatérve a dolgozat elején kifejtett gondolathoz, megállapítható, hogy a három film közül Tarr alkotása az, mely a huszadik század során megjelenő semmi fogalmát, mint általánosan jelen lévő absztrakt problémát képes vizuálisan és a narratív struktúra segítségével érzékeltetni. Tarr filmjében paradox módon az eltűnőfélben lévő világ redukált módon, zárt térben, időnélküliségben ábrázolódik, mégis ebben a megjelenítésben a világ a maga világiságában „tolakszik elő”. A filmben is mindvégig jelen lévő

szorongás okaként ugyanis a „semmi az és nincs sehol” nyilvánul meg, mely fogalmak alatt (sehol, semmi) nem a világ távolléte értendő, hanem ellenkezőleg, a világon belüli létező olyan tökéletesen jelentéktelenné válik, hogy eme jelentéstelensége folytán a világ a maga világiságában jelenik meg (Heidegger 2007 [1927]: 219–220). Mindez nem jelenti azt, hogy Godard és Wenders többi művében nem került kifejtésre a jelzett egzisztenciális problematika, hiszen két alkotó egyes művei részben vagy egészben, de kapcsolódnak a semmi fogalmához. Esetünkben azonban a három elemzett film közül Tarr mutatja be az egzisztencialista fogalmat a legátfogóbb módon, összekapcsolva azt egy globális határhelyzet, az apokalipszis toposzával.

Irodalom⁹

- Berger P. L. – Luckmann T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Egy tudásszociológiai értekezés.* Budapest: József Műhely Kiadó.
- Biblia (1987). Ford.: Károli Gáspár. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Bordwell, D. (2014): Adieu au langage: 2 + 2 x 3D. *Bordwellblog*, September 7. <http://www.davidbordwell.net/blog/2014/09/07/adieu-au-language-2-2-x-3d>
- Csepeli Gy. (2013): *A hatalom anatómiája.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Csepeli Gy. (2014): *Szociálpszichológia mindenkiben.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Dosztojevszkij, Fjodor (1980 [1877]): Egy nevetséges ember álma. Ford.: Makai I. In uő: *Egy nevetséges ember álma.* Kisregények. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Geertz, C. (2001): Az ideológia mint kulturális rendszer. In uő: *Az értelmezés hatalma.* Antropológiai írások. Második, javított kiadás. Budapest, Osiris Kiadó.
- Heidegger, M. (1945 [1929]): *Mi a metafizika?* Ford.: Zoltán J. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Heidegger, M. (2007 [1927]): *Lét és Idő.* Második, javított kiadás. Ford.: Vajda M., Angyalosi G., Bacsó B., Kardos A., Orosz I. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hirsch T. (1993): Atya, Fiú, Mozgóképek (A világ végéig). *Filmvilág*, 36 (3), 52–55. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=1213
- Hoffman, J. (2015): Until the end of the world review – visionary techno-futurist nightmare. *The Guardian*, 27 August. <https://www.theguardian.com/film/2015/aug/27/until-the-end-of-the-world-review-wim-wenders>
- Kasman, D. (2014): Cannes 2014. Jean-Luc Godard's "Adieu au Langage". *MUBI*, 23 may. <https://mubi.com/notebook/posts/cannes-2014-jean-luc-godards-adieu-au-language>
- Kerényi K. (1977): *Görög mitológia.* Ford.: Kerényi G. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Koltai T. (2012): Előszó. Van mit elmondani. In Kővári O.: *Árnyékvilág – Tarr Béla retrospektív. A torinói lótól a családi tűzfészekig.* Budapest: Sprint Kiadó.
- Kovács A. B. (1992): Taxis típusú találkozások (Éjszaka a Földön). *Filmvilág*, 35 (3), 56–57. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=439

⁹ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2017. 01. 30.

- Kovács A. B. (2002): *A film szerint a világ*. Tanulmányok. Budapest: Palatinus.
- Kovács A. B. (2008): *A modern film irányzatai*. Az európai művészfilm 1950–1980. Harmadik, javított kiadás. Budapest: Palatinus.
- Kovács A. B. (2013): *A kör bezárul*. Tarr Béla filmjei. Budapest: XXI. Század Kiadó.
- Kővári O. (2012): *Árnyékvilág – Tarr Béla retrospektív. A torinói lótól a családi tűzfészekig*. Budapest: Sprint Kiadó.
- Krasznahorkai L. (1990): Legkésőbb Torinóban. *Alföld*, 41 (1), 29–30.
- Krasznahorkai L. (1998a): Járás egy áldás nélküli térben. Bukta Imrének, egy kiállítás elé. In uő: *Járás egy áldás nélküli térben*. Bukta Imre kiállítása (katalógus). Budapest, 7–10. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00002/00034/krasznah.html>
- Krasznahorkai L. (1998b): *Megjött Ézsaiás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Krasznahorkai L. (1999): *Háború és háború*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Mannheim K. (1996): *Ideológia és utopia*. Ford.: Mezei I. Gy. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- McCarthy, C. (2010): *Az út*. Ford.: Totth Benedek. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Nemes Z. M. (2014): A vidék gyászolása. Tarr Béla: A torinói ló. In uő: *A preparáció jegyében*. Budapest: JAK–Prae.hu, 182–190.
- Nietzsche, F. (1992 [1873]): A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról. Ford.: Tatár S. *Athenaeum*, 3 (I), 3–15. http://hunlit.lett.ubbcluj.ro/data/Andras/tantargyak/lrodalomelmelet/Nietzsche_A_nem_moralisan_folfogott_igazsagrol.pdf
- Nietzsche, F. (1997 [1882]): *A vidám tudomány*. Ford.: Romhányi T. G. Budapest: Holnap Kiadó.
- Rilke, Rainer Maria: *A nyolcadik elégia*. Ford.: Rónay György. <http://mek.oszk.hu/00400/00474/00474.htm>
- Pinkerton, N. (2015): Hello Blue-Ray: Goodbye to Language. *Sigh&Sound*, 14 January. <http://www.bfi.org.uk/news-opinion/sight-sound-magazine/reviews-recommendations/review-goodbye-language>
- Thompson, K. – Bordwell, D. (2007): *A film története*. Ford.: Módos M. Budapest: Új Palatinus Könyvesház.
- Váriné Szilágyi I. (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Varró A. (2014): Fáktól az erdőt. Godard, J-L.: Búcsú a nyelvtől. *Filmvilág*, 57 (12), 42–43. http://www.filmvilag.hu/xereses_aktcikk_c.php?cikk_id=12035
- Wenders, W. (1999 [1991]): The Act of Seeing. Magyarul: In Zalán V. (szerk.): *Wim Wenders*. Írások, beszélgetések. Ford.: Fésős A., Zalán P. Budapest: Osiris Kiadó.

Filmek

- A hetedik pecsét – Sjunde inseglet* (1957): svéd filmdráma, 96 perc, fekete-fehér. Rendező: Ingmar Bergman
- A szerelem dicsérete – Éloge de l'amour* (2001): francia filmdráma, 97 perc, fekete-fehér, színes. Rendező: Jean-Luc Godard
- A torinói ló* (2011): magyar filmdráma, 146 perc, fekete-fehér. Rendező: Tarr Béla
- A világ végéig – Bis ans Ende der Welt* (1991): német filmdráma, 279 perc, moziváltozat: 179 perc, színes. Rendező: Wim Wenders
- Az út – The Road* (2009): amerikai filmdráma, 112 perc, színes. Rendező: John Hillcoat

Bábel – Babel (2006): francia–amerikai–mexikói filmdráma, 143 perc, színes. Rendező: Alejandro Gonzáles Iñárritu

Berlin felett az ég – Der Himmel über Berlin (1987): NSZK filmdráma, 128 perc, fekete-fehér, színes. Rendező: Wim Wenders

Bolond Pierrot – Pierrot le Fou (1965): francia filmdráma, 110 perc, színes. Rendező: Jean-Luc Godard

Búcsú a nyelvtől – Adieu au langage (2014): francia filmdráma, 70 perc. fekete-fehér, színes. Rendező: Jean-Luc Godard

Családi tűzfészek (1977): magyar filmdráma, 100 perc, fekete-fehér. Rendező: Tarr Béla

Éjszaka a Földön – Night on Earth (1991): francia–angol–német–amerikai–japán filmdráma, 129 perc, színes. Rendező: Jim Jarmusch

Élethalálharc – Le Dernier Combat (1983): francia filmdráma, 92 perc, fekete-fehér. Rendező: Luc Besson

Éli az életét – Vivre sa Vie (1962): francia filmdráma, 80 perc, fekete-fehér. Rendező: Jean-Luc Godard

Film/Szocializmus – Film socialisme (2010): francia–svájci filmdráma, 102 perc, színes. Rendező: Jean-Luc Godard

Kárhozat (1987): magyar filmdráma, 122 perc, fekete-fehér. Rendező: Tarr Béla

Kép és szó – Image et Parole (még nincs pontos megjelenési dátum). Rendező: Jean-Luc Godard

Kifulladásig – À bout de souffle (1960): francia filmdráma, 87 perc, fekete-fehér. Rendező: Jean-Luc Godard

Őszi almanach (1984): magyar filmdráma, 115 perc, színes. Rendező: Tarr Béla

Panelkapcsolat (1982): magyar filmdráma, 82 perc, fekete-fehér. Rendező: Tarr Béla

Sátántangó (1994): magyar filmdráma, 430 perc, fekete-fehér. Rendező: Tarr Béla

Távol és mégis közel – In weiter Ferne, so nah! (1993): német–francia–angol filmdráma 144 perc, fekete-fehér, színes. Rendező: Wim Wenders

A képek forrása

1. kép: A végállomás Ausztrália – Wenders: *A világ látásának elvesztése*
<http://www.villagevoice.com/film/at-five-hours-wim-wenders-s-full-until-the-end-of-the-world-is-a-dream-odyssey-7600058>
2. kép: Akár Narcissos, beleszeret tükörképébe – Wenders: *A világ látásának elvesztése*
<http://the-artifice.com/wenders-and-delillo-images-at-the-end-of-the-world>
3. kép: Minden nap ugyanaz a rituálé – Tarr: *Hatalmi játszma és az örök visszatérés*
<http://www.origo.hu/filmklub/blog/osszeallitas/20150721-a-belaval-nem-konnyu-tarr-bela-60-derzsi-janos-esterhazy-peter-cserhalmi-gyorgy-vig-mihaly.html>
4. kép: Az egzisztencialista értelemben vett semmivel néz szembe – Tarr: *Hatalmi játszma és az örök visszatérés*
<http://www.origo.hu/filmklub/blog/riport/filmfesztival/20110216-elso-kritikak-tarr-bela-a-torinoi-lo-cimu-filmjerol.html>
5. kép: Godard okostelefonnal – Godard: *A képek apokalipszise*
<http://www.indiewire.com/wp-content/uploads/2016/05/godard.jpg>
6. kép: A világ egy kutya szemével – Godard: *A képek apokalipszise*
<http://www.filmlinc.org/films/goodbye-to-language/>

A SZERZŐKRŐL

- HAVRANCSIK DÁNIEL Az ELTE TáTK Doktori Iskola Szociológia programjának végzett hallgatója. Leginkább szociológiai elméleti kérdések foglalkoztatják. Disszertációjában Alfred Schütz gondolataival foglalkozik, aki a szociológia és a filozófia határterületén mozog.
e-mail: hvremails@gmail.com
- KISS GABRIELLA Az ELTE TáTK Doktori Iskola Interdiszciplináris társadalomkutatások doktori program 3. évf. PhD-hallgatója. Húsz éve az idősellátásban dolgozik, a Gyulafehérvári Caritas Szent Erzsébet Idősek Otthonában Gyergyószentmiklóson. 2016-tól részt vesz a Kolozsvári BBTE Szociológia és Szociális Munka Kar gyergyószentmiklósi távoktatáson tanuló szociális munkás hallgatók oktatásában.
e-mail: gabriella.kiss@caritas-ab.ro
- NAGY ZSÓFIA Az ELTE TáTK Doktori Iskola Szociológia doktori program 2. évf. PhD-hallgatója, és az ELTE TáTK Szociálpszichológia Tanszékének tanársegédje. A Közép-Európai Egyetemen szerzett szociológus diplomát, kutatási területei: a migráció szociológiája, a halál szociológiája, digitális szociológia.
e-mail: nzsofia@gmail.com
- P. SZABÓ DÉNES ELTE TáTK Doktori Iskola Interdiszciplináris társadalomkutatások doktori program 3. évf. PhD-hallgatója. Kutatási területe a magyar rendszerváltás absztrakt mozgóképi reprezentációja. Filmes témájú írásai korábban a *Filmvilág* című filmművészeti folyóiratban jelentek meg.
e-mail: szabodenes.mail@gmail.com
- SEBŐK ANNA ELTE TáTK Doktori Iskola Szociológia doktori program 2. évf. PhD-hallgatója. Társadalmi tanulmányok alapszakon és Survey statisztika mesterszakon szerzett diplomát. Disszertációjának témája az iskolai tanulmányok és a munkaerőpiaci helyzet kapcsolatának vizsgálata.
e-mail: asebokanna@gmail.com